

ՈՉ ՄԻԱՅՆ ՖԻՆԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԸ. ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄՆ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՔԻՉ ԾԱՆՈԹ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Արծվի Բախշինյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Հոդվածը ներկայացնում է աշխարհի 28 երկրների գրականության մեջ ստեղծված քիչ ծանոթ երկեր, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն անդրադառնում են Հայոց ցեղասպանությանը: Դրանք ընդգրկում են գրական բոլոր տեսակները՝ բանաստեղծություն, արձակ, թատերգություն և գրեթե բոլոր ժանրերը՝ պատմական, հոգեբանական, արկածային, երևակայական, սարսափ, մանկական՝ ապահովելով խնդրի վերաբերյալ իրազեկությունն ամենատարբեր ընթերցող շրջանակներում:

Հոդվածի մեջ չեն հիշատակվում միջազգային գրականության հայկական ծագումով հեղինակների երկերը (բացառություն են կազմում քառորդ հայկական արյամբ մի քանի հեղինակներ):

Քանի որ սույն թեմայով մեծաթիվ փաստական նյութ արդեն իսկ առկա է 1996-ին հրատարակված «Հայկական հարց» հանրագիտարանում և առանձին երկրների գրականության մեջ եղեռնի թեմայի անդրադարձը ներկայացնող մենագրություններում, այդ իսկ պատճառով գլխավորապես ներկայացված են նշված աղբյուրներում տեղ չգտած, ինչպես նաև 1996-ից հետո ասպարեզ իջած գրական գործերը՝ առանց հավակնելու սպառիչ խոսք ասել:

Հոդվածը հիմնականում վերաբերում է միջազգային գրականության մեջ 1915 թվականի Մեծ եղեռնի արտացոլմանը, սակայն կան առանձին անդրադարձներ Օսմանյան կայսրության մեջ 1894–1923 թթ. հայոց տեղահանությանը և կոտորածներին, Բաքվի հայերի ջարդերին (1905, 1918, 1988, 1990):

Հայոց ցեղասպանության մասին գրած օտարազգի հեղինակներն իրենց ստեղծագործությունները գրելիս մեծ մասամբ հենվել են տարբեր լեզուներով աղբյուրների, հիմնականում՝ Ցեղասպանության ոչ հայ ականատեսների և ժամանակակիցների վկայությունների հիման վրա: Ծառերը Եղեռնը ներկայացրել են վերապրածների ճակատագրերի (հաճախ՝ կանանց կամ երեխաների կերպարներով) և զգայացունց սիրավեպերի (հաճախ՝ հայուհու և թուրքի միջև) միջոցով: Ոմանք ստեղծել են հորինովի կերպարներ, իսկ որոշ գրողներ հերոս են դարձրել պատմական դեմքերի: Այլևայլ գործերում թռուցիկ հիշատակվել են Ցեղասպանությանն առնչվող տարբեր իրողություններ (հայ փախստականները, որբերը, թուրքերի հայատյացությունը և այլն):

Հիշատակվող հեղինակների մեջ բազմաթիվ են տարբեր ազգերի գրականության մեջ համեստ տեղ գրավող հեղինակներ, կան նաև ականավոր անուններ (Ջոզուե Կարդուչի, Էռնեստ Բիրզնիեկս-Ուայտիս, Ջոն Գոլստորդի, Ջոն Չիվեր, Օլդոս Հաքսլի, Ֆազիլ Իսկանդեր, Սեմ Լուիզվալ, Լի Հարվուդ, Ջոն Ափդայք, Ռիչարդ Կայինոսկի, Գոնսալո Գուարչ, Յորդոս Մոլեսկիս): Ուշագրավ են նաև թուրք և ադրբեջանցի գրողների երկերում հիշատակումները հայերի կոտորածների մասին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, 20-րդ դարի միջազգային գրականություն, 21-րդ դարի միջազգային գրականություն, եղեռնի արտացոլում, հայուհու կերպար, արձակ, չափածո, թատերգություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 02.03.2025: Ընդունվել է տպագրության 12.06.2025

The article was submitted on 02.03.2025 and accepted for publication on 12.06.2025.

Статья поступила 02.03.2025 и была принята к публикации 12.06.2025.

Ինչպես հղել՝ Արծվի Բախչինյան, «Ոչ միայն Ֆրանց Վերֆելը. Հայոց եղեռնապատումն օտարազգի գրողների քիչ ծանոթ երկերում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 13, no. 1 (2025), 64-91:

How to cite: Artsvi Bakhchinyan, “Not Only Franz Werfel: The Lesser-Known Works of Foreign Writers on the Armenian Genocide,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 13, no. 1 (2025), 64-91.

Как сослаться: Арцви Бахчинян, “Не только Франц Верфель: малоизвестные произведения зарубежных писателей о Геноциде армян,” *Цехаспанагитакан андес* 13, no. 1 (2025), 64-91.

Ներածություն

Յեղասպանության մասին գրելը մեծագույն գրական մարտահրավերներից է, հատկապես, երբ դա ներառում է սեփական կամ ընտանիքի փորձառությունը: Ամենից հաճախ հանցագործությունը ցմահ փակում է ողջ մնացած զոհերի բերանները, հատկապես եթե ցեղասպանությունը իրագործված պետությունը կամ հասարակությունը ժխտում է հանցագործությունը և, ընդհակառակը, տուժողներին է մեղադրում հանցագործության մեջ, ինչպես դա տեղի է ունենում 109 տարի անց երեք միլիոն բնիկ քրիստոնյա հայերի, հույն ուղղափառների և ասորիների հանդեպ կատարված օսմանյան ցեղասպանության դեպքում:

Թեսա Հոֆման¹

Համաշխարհային գրականության մեջ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արտացոլման խնդիրը բազմիցս քննել են հայ և այլազգի մասնագետները: Որոշ գրական երևույթներ հանրահայտ են (*Ֆրանց Վերֆելի* «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը, *Արմին Թեոֆիլ Վեգների* պատմվածքները կամ *Պեյո Յալորուլի* «Հայերը» բանաստեղծությունը), սակայն լուսանցքներում և ստվերում առկա է նաև խնդրին առնչվող ոչ փոքրաքանակ գրականություն՝ կարևոր չէ, թե պակաս գրական-գեղարվեստական արժանիքներով:

Սույն թեմայով ամենից ծավալուն տեղեկատվությունն առկա է 1996 թ. հրատարակված «Հայկական հարց» հանրագիտարանում², որտեղ խնդրին առնչվող գրա-

1 Tessa Hofmann, “Rejection, Forgiveness, Understanding and Pain: A Dazzling Polyphony in Genocide Fiction,” *Armenian Mirror-Spectator* 18.03.2023.

2 Տե՛ս *Հայկական հարց հանրագիտարան* (Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 1996), 238-258:

կան երկերը ներկայացված են ըստ երկրների: Թեման լայն կտրվածքով արտացոլվել է ամերիկահայ հեղինակներ Լեո Համալյանի և Ռուբինա Փիրումյանի աշխատություններում³, իսկ որոշ գրականագետներ քննել են թեմայի անդրադարձն առանձին ժողովուրդների գրականության մեջ (ռուսական⁴, ամերիկյան⁵, գերմանական և ավստրիական⁶, իտալական⁷, հրեական⁸, իսպանական⁹, արաբական¹⁰, թուրքական¹¹):

Սույն հոդվածով գլխավորապես ներկայացնում ենք վերոհիշյալ աղբյուրներում չնշված, ինչպես նաև 1996 թ. հետո ասպարեզ իջած գրական գործերը՝ առանց հավակնելու սպառնիչ խոսք ասել¹²: Նշելու ենք նաև այնպիսի գրական գործեր, որոնք

3 Տե՛ս Leo Hamalian, "The Armenian Genocide and the Literary Imagination," in *The Armenian Genocide in Perspective*, ed. Richard G. Hovannisian (Routledge, 2007), 153-166; Rubina Perroomian, *The Armenian Genocide in Literature. Perceptions of Those Who Lived Through the Years of Calamity* (Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2012); Դավիթ Վ. Գասպարյան, «Ցեղասպանության արտացոլումը գեղարվեստական գրականության մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10 (1), 2022, 84-96: Կա նաև վկայություն, որ 1980-ականների սկզբին գրականության մեջ Մեծ եղեռնի արտացոլման թեմայով Հարավային Քալիֆորնիայի համալսարանի բանասիրության բաժանմունքում թեզ է գրել Լորա Բարդակչյանը (տե՛ս Լորա Բարդակչյանի բանաստեղծությունների՝ Վահագն Դավթյանի նախաբանը, *Սովետական Հայաստան* 2 (1982), 31):

4 Տե՛ս Михаил Давидович Амирханян, *Русская художественная литература и Геноцид армян* (Ереван, Айастан, 1988).

5 Տե՛ս Տիգրան Մալումյան, *Հայոց Մեծ եղեռնը ամերիկյան գրականության մեջ*: Առենախոսություն (Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 2005): Հայկանուշ Ա. Շարություն, «Հայոց եղեռնապատումը ամերիկացի գրողների երկերում», *Վե՛մ* 2 (2015), 102-111:

6 Տե՛ս Marina Arustamyan, *The Topic of the Armenian Genocide in German and Austrian Literature* (Yerevan, Zangak, 2014).

7 Տե՛ս Սոնա Հարությունյան, *Հայոց ցեղասպանության թեման իտալական գրականության մեջ* (Երևան, ԵԳՀ հրատ., 2015):

8 Տե՛ս Յաիր Աուրոն, *Արևելքի անտարբերություն. սիոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը* (Երևան, Ամարաս, 2013), 381-410: Արշակ Գևորգյան, «Հայոց ցեղասպանության արտացոլումը Ահարոն Ռեուվենիի «Մինչ Երուսաղեմ» եռագրությունում», *Արևելագիտության հարցեր (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու)* 9 (2015), 41-55:

9 Տե՛ս Մարիամ Մուղդույան, «Հայոց ցեղասպանության թեման իսպանական արձակում», *Անցյալի սպազան* (Երևան, ԵԳՀ հրատ., 2015), 102-113: Siranush Karapetyan, "The Specific Characteristics of Depictive Portraying of Armenian Genocide in Spanish Literature," *Բանբեր հայագիտության* 2 (2016), 150-157:

10 Տե՛ս Միհրան Մինասեան, «Հայոց ցեղասպանության թեման արաբական գրականության մեջ», *Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր* (Երևան, «Գիտություն», 2016), 664-676: Ի դեպ, Մինասյանը թարգմանաբար հրատարակել է Իբրահիմ Ալ-Խալիլի՝ Հայոց ցեղասպանության թեմայով գեղարվեստական գործերի «Անապատին կակաչները» ժողովածուն (Աթիլիսա, տպ. Կաթողիկոսության Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2002), ինչպես նաև նույն թեմայով տասնյակ արաբալեզու գրողների գործեր:

11 Տե՛ս Ռուբեն Մելքոնյան, *Հայոց ցեղասպանության թեման արդի թուրքական գրականության մեջ* (Երևան, ՎՄՎ-այրիստ, 2010): Ռուբեն Մելքոնյան, Նաիրա Պողոսյան, «Հայոց ցեղասպանության թեման ժամանակակից թուրք գրականության մեջ. համառոտ ակնարկ», *Անցյալի սպազան* (Երևան, ԵԳՀ հրատ., 2015), 26-42: Hambersom Aghbashian, *Turkish Intellectuals Who Have Recognized the Reality of the Armenian Genocide. Vol. 1, 2015, vol. 2, 2018* (Los Angeles, publ. by Nor Or Weekly Newspaper).

12 Հոդվածում չենք ընդգրկել օտարազգի գրողների կողմից հայկական կոտորածների վերաբերյալ տարբեր առիթներով արտահայտված կարծիքները, որոնք արժանի են առանձին ուսումնասիրության:

թեն չեն անդրադառնում Հայկական հարցին, սակայն պարունակում են խնդրի վերաբերյալ թեկուզ դրվագային, թոռուցիկ հիշատակություններ: Նաև միտումնավոր շրջանցելու ենք հայազգի հեղինակների այլալեզու ստեղծագործությունները և հուշագրությունները, որպիսիք վերջին քսանամյակում ի հայտ եկան մեծ քանակով, հատկապես ամերիկյան (Քրիս Բոհջալյանի «Ավագամրոցի աղջիկները», Մարք Մուսթիանի «Ժանդարմը» վեպերը, Ջոյս վան Դայքի «Արշալույս» պիեսը) և եվրոպական (հայազգի գերմանական գրողներ Կատարինա Փոլադյանի, Լատուրա Ցվիերտսիայի, Մարկ Սինանի վեպերը) գրականության մեջ:

Մեր հաշվումներով՝ աշխարհի 28 երկրների գրականության մեջ ստեղծվել են երկեր, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն անդրադառնում են Հայկական հարցին՝ ներառելով ոչ միայն 1915 թվականի Մեծ եղեռնը և Օսմանյան կայսրության մեջ 1894–1923 թթ. հայոց տեղահանությունը և կոտորածները, այլև Բաքվի և Ադրբեջանի հայերի՝ 1905, 1918, 1988, 1990 թթ. կոտորածները, հայության տարագրությանը, որբերին և այլն:

Ամենից առաջ նշենք, որ հայ գրականության մեջ Մեծ եղեռնի մասին առաջին վեպը Երվանդ Օտյանի «Թիվ 17 խաֆին» է՝ որպես թերթին հրատարակված արդեն 1919–1920 թթ.¹³: Իսկ հայազգի օտարալեզու գրողներից այդ թեմայով վեպի ժանրով առաջին անգամ հանդես է եկել բանասեր Մկրտիչ Պոտտուրյանը (Յանոշ Բոդուրյան)¹⁴: 1930-ին հրատարակած «Կարմիր լուսին» հունգարերեն ստեղծագործությամբ¹⁴:

Տեղին է նշել նաև, որ տակավին 1877 թ. ամերիկուհի Սյուզան Աննա Ուիլերը «Հայաստանի դուստրերը» վեպում ներկայացրել է 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում ապրող երեք հայ քույրերի՝ Արաքսիի, Հայկուհու և Մարիամի կյանքը

Օրինակ, քիչ հայտնի փաստ է, որ ֆրանսիացի ականավոր բանաստեղծ Շառլ Պեգին (1873–1914) 1897 թ. «Ռեյու տսիալիստ» պարբերականում (թիվ 147, 15 մարտ, 1897) գրել է. «1894-ի հուլիսի 1-ից հետո, երկու տարվա ընթացքում, ավելի քան 300 000 հայ է սպանվել Օսմանյան կայսրությունում: Սա դարի ամենամեծ կոտորածն է. ո՛չ թուրքական կոտորածը 1822-ին Քիոսում, 1860-ին՝ Լիբանանում, 1876-ին՝ Բուլղարիայում, ո՛չ ֆրանսիացիների կոտորածները 1848-ի հունիսին մեծ հաշվով, այսպես մեծ թվով զոհեր չեն ունեցել: Ո՛ւմ կողմից, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է այս ոճիրն իրականացվել: Այդ մասին մենք մասամբ տեղեկանում ենք Մ. Բերարի՝ ճշգրիտ, վավերագրված, համոզիչ պատմության գրքից» («Le Point», Paris, 30 Avril 2015, no 2225): Չենք ընդգրկել նաև հայ-թուրք հակամարտության և փոխադարձ ատելության վերաբերյալ ակնարկները, որոնք անթիվ են: Այսպես, Էդուարդ Լիմոնովն իր «Ես եմ՝ Էդիչկան» վեպում գրել է. «Հրեաներ և արաբներ, հայեր և թուրքեր, բավական է այս ամենը, պետք է վերջապես կա՛նգ առնել» (Эдуард Лимонов, Это я – Эдичка, *Ковчег* 1-2 (1978): 44): Վրացի ժամանակակից գրող Արչիլ Բիքոճեի «Մողեսը տապանաքարին» վեպի հերոսը՝ վրացի նկարիչ Գիգոն, Գերմանիայում իր ցուցահանդեսում ներկայացնում է «Հայ վաճառականները խաբում են յուր վաճառելու համար քաղաք եկած փխովցիներին» նկարը: «Էս ծավալուն, հայատյաց վերնագիրը ֆրաու Վոլբերը երկար ժամանակ պահանջում էր փոխել, ոտքերը գետնին էր խփում, աչքերը ցատումով փայլում էին, բայց Գիգոն էլ էր համառ» (Արչիլ Բիքոճե, *Մողեսը տապանաքարին* (Երևան, «Վերնատուն մեդիա», 2024), 67): Ի վերջո, այդ նկարը գնում է «ծագումով թուրք գերմանացի միլիոնատերը» (նույն տեղում):

13 Տե՛ս Երուանդ Օտյան, *Թիվ 17 խաֆին*, հատոր Ա, տեքստը տպագրության պատրաստեց Հեղինե Մուրադյանը (Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2000), 7:

14 Տե՛ս Bodurian János: Vörös hold. Csíkszépvíz, 1931: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Péter Pál Kránitz, “Mgrdich Bodurian’s Red Moon: A Transylvanian Narrative of the Armenian Genocide,” *Հայկազեան հայագիտական հանդես* 38 (2018), 421-433:

հասարակության մարտահրավերների և ժամանակի քաղաքական ցնցումների հետ-նախորդին: Վեպն արժարժում է ընտանիքի, սիրո, դավաճանության և տոկունության թեմաները, երբ քույրերը դիմակայում են հայ կյանքի դաժանությանն օսմանյան տիրապետության ներքո: Վեպն անուղղակիորեն լույս է սփռում նաև պատկերվող իրադարձություններից մի քանի տասնամյակ անց տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպա-նության վրա...

Առաջին երկերը

Օտարագգի գրողների առաջին անդրադարձը հայերի ողբերգությանը վերաբերում է 1894–1896 թթ. համիդյան ջարդերին, երբ եվրոպական և ամերիկյան մամուլը պարբերաբար հանդես է եկել դրանց վերաբերյալ լրատվությամբ: Ըստ այդմ, հա-յոց կոտորածներին վերաբերող առաջին գրական անդրադարձները հանդիպում են 1896 թ., երբ անգլիական քաղաքական պոեզիայի ներկայացուցիչ *Ուիլյամ Ուաթ-սոնը* (1858–1935) հանդես եկավ «Ծիրանագույն Արևելքը. սոնետների շարք Անգլիայի կողմից Հայաստանը լքելու վերաբերյալ» քսանից ավելի սոնետ պարունակող ժո-ղովածուով¹⁵: Դրանց մի մասը վերահրատարակվել է հաջորդ տարի լույս տեսած Ուաթսոնի «Ամոթի տարին» ժողովածուում: 1897 թվականին էլ լույս տեսել նաև հա-միդյան ջարդերը ներկայացնող ամերիկացի *Ջորջ Հեփվորսի* (1833–1902) «Հայաս-տանի միջով ձիու թամբին» վեպը: Հայոց արյունոտ ներկայի թեման շարունակվել է պոեզիայում՝ ամերիկացի *Հենրի վան Դայքի* (1852–1933) «Ծինարարը և այլ բա-նաստեղծություններ» ժողովածուում (1897)¹⁶ և իտալացի մեծանուն բանաստեղծ *Ջո-զուե Կարդուչի* (1835–1907) «Հնձում է թուրքը» քերթվածում¹⁷, ավելի ուշ՝ ամերիկացի բանաստեղծ և գրաքննադատ *Ջորջ Էդուարդ Վուդբերիի* (1855–1930) «Հայաստան» (1919) և ամերիկյան բանաստեղծուհի, երաժիշտ *Լուիզ Էյրս Գարնեթի*՝ (1860–1937) Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց կազմակերպության խնդրանքով 1920 թ. գրած «Հայկական դաշտեր» բանաստեղծություններում¹⁸: *Քեթրին Լի Բեյթսը* (1859–1929)՝ «Ամերիկյան հրաշալի է» օրհներգի հեղինակը, նույնպես հայության ողբեր-գության ազդեցությամբ գրել է «Հայաստան» բանաստեղծությունը¹⁹: Եվ եթե պո-եզիայում կոտորածներին կարեկցալից անդրադարձը թվում է բնական, ապա ան-սպասելի էր նույն այս ժամանակահատվածում թեման տեսնել պատանեկան ար-

15 *The Purple East; a series of sonnets on England's desertion of Armenia*, by William Watson (London, Chicago: Stone & Kimball, 1896).

16 Տե՛ս վան Դայքի “Mercy for Armenia” բանաստեղծության ազատ թարգմանությունը թիֆլիսահայ մամուլում («Գուրջ Հայաստանին (Հենրի վան Դայքից)», *Մշակ*, 11.02.1917. թարգմանիչ՝ Բագրատ Ա. Յակոբեան):

17 Giosuè Carducci, *Rime e ritmi* (Bologna: Zanichelli Editore, 1899), 109.

18 For Armenian Orphans. Armenian Fields by Louise Ayres Garnett. *Poetry, A Magazine of Verse* XII, no. 5 (1920), 288.

19 Տե՛ս հայերեն թարգմանությունը՝ Քեթրին Լի Բեյթս, «Արմենիա», *Անդին* 4 (2017), 6 (թարգմանիչ՝ Հայկարամ Նահապետյան):

կածային արձակում: Անգլիացի գրող *Բրեյսթիջ Հեմինգը* (1841–1901), որ 19-րդ դարի վերջին հայտնի էր պատանեկան վիպաշարի հերոս Ջեք Հարքըրուեյի մասին ստեղծագործություններով, հանուն արդարության մարտնչող իր հերոսին «ուղարկել է» Հայաստան՝ Էրզրում, կովելու թուրքերի դեմ. վիպակն այդպես էլ կոչվում է՝ «Երիտասարդ Ջեք Հարքըրուեյը Հայաստանում կամ Կոիվ թուրքերի դեմ» (1897)²⁰:

1899 թ. ամերիկուհի *Դերորա Ալքոքը* (1835–1913) գրել է «Հեռավոր Եփրատի ափին» վեպը: Այդ գործում պատկերված են համիդյան ջարդերը: Թեման դարձել է նաև թատերախաղերի նյութ. համիդյան ջարդերի ազդեցությամբ են ստեղծվել Օլգա Յոնեսկուի (հայասերունդ) «Սեր և ատելություն» (1900) ռումիներեն և *Մեհմեդ Բիսանի* (1884–1948) «Թշվառ հայերը» (1907) թուրքերեն պիեսները:

Ֆրանսիացի լրագրող, բանաստեղծ, արձակագիր, քանդակագործ, պատմաբան և դիզայներ *Լյուսի Դեկարյու-Մարդրյուի* (1874–1945) մեծածավալ գրական ժառանգության մեջ առկա է Հայաստանին նվիրված «Հրայրք» բանաստեղծությունը, գրված 1902 թվականին: Այն պիտի դիտարկել 1890-ականներից հիմնականում Արշակ Չոպանյանի շնորհիվ Ֆրանսիայում սկիզբ առած հայասիրական շարժման համատեքստում: Պատահական չէ, որ հեղինակն իր քերթվածը ձևել է ֆրանսիացի բանաստեղծ, հայասեր Պիեռ Բիլարին²¹:

Նույն 1902-ին լիտվուհի *Գաբրիելե Պյատկավիչայտե-Բիտեն* (1861–1943) հրատարակել է «Տիգրան Երկաթ. արդարության հավատացյալը» էսսեն հրապարակախոս Տիգրան Երկաթի (Կարապետ Պիլեգիկյան) մասին, որը գրչով պայքարել է հանուն Հայկական հարցի միջազգայնացման և համիդյան կոտորածները Եվրոպայում ներկայացնելու գործի: «Տիգրան Երկաթ. այս անունը մեզ՝ լիտվացիներիս միանգամայն անծանոթ է: Սակայն որքան մոտ պետք է լինի այն մեզ», – այսպես է սկսել իր էսսեն լիտվուհի գրողը և ավարտել Երկաթի մահվան հիշատակմամբ 1899 թվականին՝ ավելացնելով. «Ամբողջ աշխարհի թերթերը հիշատակեցին նրա անունը, ահա և մենք՝ լիտվացիներս, թեկուզ և ուշացումով, նրա գերեզմանին այս փոքր նվերն ենք դնում: Եվ թող քո մասին հիշողությունները, ազատության հերոս, ապրեն հեռավոր, գուցե երբ միանգամայն անհայտ ժողովրդի մեջ»²²:

Գեղարվեստական գրականության մեջ քիչ է արտացոլվել հայկական կոտորածների հաջորդ փուլը՝ 1909 թվականի Ադանայի ջարդերը: Պատմական այս իրողության վերաբերյալ օտար գրականության մեջ մեզ հանդիպել է մեկ անդրադարձ՝ ֆրանսիացի *Էմիլ Էդվարդսի* 1920-ականներին գրած «Սիրանույշը, հայուհին» նովելը, որի գործողությունները կատարվում են 1909-ին, Ադանայում²³: Քիչ անդրադարձ է եղել նաև Բաքվի հայերի 1905 և 1918 թվականների կոտորածներին: 1893–1921

20 *Young Jack Harkaway in Armenia or A Fight with the Turks* by Bracebridge Hemyng. Series: Wide Awake Library, vol. II, no. 1314 (New York: Street & Smith, 1897).

21 Բանաստեղծությունը Հենրիկ Բախչինյանի թարգմանությամբ տե՛ս *Ազգ.* 17.02.2023:

22 Գաբրիելե Պյատկավիչայտե-Բիտեն, «Տիգրան Երկաթ. արդարության հավատացյալը», *Անդին* 4 (2017), 48, 54 (թարգմանիչ՝ Ֆելիքս Բախչինյան):

23 Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս *Հայրենիք*, 4.01.1925:

թթ. Կովկասում (նաև Բաքվում) բնակված լատվիացի դասական գրող *Էռնեստ Բիրզնիեկս-Ույսիտիս* (1871–1960) իր հայտնի գործերից մեկում՝ «Այդ օրերին» (1910) պատմվածքում, անդրադարձել է 1905-ին Բաքվում և նրա շրջակայքում առկա հայատյացությանը²⁴։ Ազերի գրող *Ջաֆար Ջաբարլին* (1899–1934) Հայաստանում, Վրաստանում և Ղարաբաղում կատարած շրջագայության տպավորության տակ գրել է «1905 թվականին» (1931) պիեսը, որտեղ ներկայացրել է Կովկասում առաջին ռուսական հեղափոխության ժամանակ «թաթարների» և հայերի միջև ազգամիջյան բախումների մթնոլորտը։ Բաքվի հայերի 1918 թ. ջարդերը հիշվում են բրիտանացի *Սթենֆան Շեֆարդի* (1945–2011) «Մոնտե Կառլո» վեպում (առաջին հրատարակությունը՝ 1989 թ.)։ Գլխավոր հերոսը ծնունդով բաքվեցի Հարի (Հովհաննես) Փիլիկյանն է, որը 1941 թ. բախման մեջ է մտնում գերմանացի նացիստների հետ։ Գրքի սկզբում նկարագրված է Հովհաննեսի մանկության այն չարաղետ դրվագը, երբ նա 1918 թ. Բաքվի հայերի կոտորածների ժամանակ կորցնում է ընտանիքը։

1915 թվականի Մեծ եղեռնի արտացոլումը

Անշուշտ, ներկայացվող թեմայով ամենամեծ թվով գրական ստեղծագործությունները վերաբերում են 1915 թ. և դրանից հետո կատարված իրադարձություններին։ Տարբեր ազգությունների գրողներ, որոնց մեջ շատ սակավ են եղել ականատեսները, անդրադառնալով հայոց ողբերգությանը, հետապնդել են ամենատարբեր նպատակներ՝ հայոց դատին պաշտպան կանգնելուց մինչև հայկական արհավիրքները որպես զուգահեռ, դրվագային թեմա կամ պատկերվող իրադարձությունների խորապատկեր գործածելը և կամ պարզապես բռնության զոհ դարձող հայի ու Հայաստանի սոսկական հիշատակումը։ Որոշ գրողների համար էլ Եղեռնը դարձել է ուշագրավ հիմք՝ սուր դիպաշարով պատում ստեղծելու համար՝ համեմված սիրային-արկածային մոտիվներով։ Հետաքրքրական է նաև օտարազգիների՝ հայության ընկալումը. ոչ միայն սոսկ նահատակ, ջարդվող, ցեղասպանվող և համայն աշխարհի անարդար վերաբերմունքին զոհ գնացող, այլև իրեն պաշտպանել կարողացող, հերոսական ոգու տեր մի ժողովուրդ։ Մեզ համար, անշուշտ, նախընտրելին օտարազգի գրողի՝ հայ ժողովրդի հերոսականությամբ հիացող գործերն են, թեև մյուս ստեղծագործությունների զուտ ճանաչողական արժեքը նույնպես չպետք է անտեսել։ Այդ կարգի ստեղծագործություններից նշենք անգլիացի *Ս. Վ. Քրոֆթսի* (հավանաբար՝ Ֆրիման Ուիլս Քրոֆթս, 1879–1957) «Զեյթունի հերոսը» (1910) և սիրիացի *ժառնգաղ Շահինի* «Հա-

24 Աշոտ Գրիգորյան, «Էռնեստ Բիրզնիեկս-Ույսիտիսը 1905 թ. Բաքվի և շրջակայքի հայոց ջարդերի մասին», <http://art-collage.com/post/%D4%B7%D5%BC%D5%B6%D5%A5%D5%BD%D5%BF-%D4%B2%D5%AB%D6%80%D5%A6%D5%B6%D5%AB%D5%A5%D5%AF%D5%BD-%D5%88%D6%82%D5%BA%D5%AB%D5%BF%D5%AB%D5%BD%D5%A8-1905-%D5%A9-%D4%B2%D5%A1%D6%84%D5%BE%D5%AB-%D6%87-%D5%B7%D6%80%D5%BB%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B5%D6%84%D5%AB-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%81-%D5%BB%D5%A1%D6%80%D5%A4%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%B4%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D5%B6> (դիտվել է 16.11.2021)։

յաստանը դիմագրավում է զավթիչներին» քերթվածները, հույն թատերագիր Լ. Վառնայեի «Թավեաթի սպանությունը» պիեսը (1929): Սկսած 1910-ականների վերջից համաշխարհային գրականության ամենատարբեր գործերում հանդիպում է Եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականի և վերապրողի կերպարը կամ նրա մասին այլևայլ հիշատակություններ: Հայ գաղթականներին բանաստեղծություններ են ձոնել հույն Վրեսակոս Նիկոֆորոսը (1912–1991, «Հայ գաղութ»), Աջան Միրիան գրական անվամբ հանդես եկած մի սիրիացի բանաստեղծ («Հայկական երթը»²⁵), իսկ իտալացի Մարիո Վիրջիլիո Գարեան (1881–1962), որը մինչ այդ Հրանտ Նազարյանցի հետ հանդես էր եկել Արշակ Չոպանյանի մասին իտալերեն գրքով, հրատարակել է մի ամբողջ բանաստեղծական ժողովածու՝ «Երազի նավորդներ. մարտիրոս Հայաստանին և նրա վերապրող հերոսներին» վերտառությամբ (1931)²⁶: Հայ գաղթականի կերպարը հասել է մինչև անգամ իսլանդական գրականություն: Իսլանդացի հանրածանոթ գրող, Նորելյան մրցանակի դափնեկիր Հալորդ Կիլյան Լաքսնեսի (1902–1998) «Նապոլեոն Բոնապարտը» պատմվածքի գործող անձանցից մի գեղջկուհի նկատում է մի շրջմուլիկի, որը «սկսեց ինչ-որ բան մոթմոթալ. կինը չկարողացավ որևէ բան հասկանալ, և հանկարծ մտածեց, որ նա այն հայերից է, որոնք այստեղ ապաստան էին փնտրում»՝ փրկվելով թուրքերից»²⁷:

Հատկանշական է, որ արդեն 1915 թվականի դեկտեմբերի 15-ին շուրջ մեկ միլիոն հայերի ցեղասպանության մասին մի մասնավոր նամակում խոսել է անգլիական գրականության խոշոր դեմքերից Ջոն Գոլսուորթին (1867–1933). «Եթե որևէ մեկը դեռ տարակուսանքի մեջ է գերմանական հայեցակետի իսկական ցինիզմի վերաբերյալ, թող նկատի առնի, թե ինչպես նրանք մի կողմ կանգնեցին ու դիտեցին շուրջ մեկ միլիոն հայերի կոտորածը: Դա վերջ տվեց իմ տարակուսանքին: Բողոքի ո՛չ մի խոսք, ձեռքի ո՛չ մի շարժում»²⁸: Թերևս այս տպավորության արձագանքն է Գոլսուորթիի նշանավոր «Ասք Ֆորսայթների մասին» վիպաշարի վեպերից մեկում («Վարձու է տրվում») մի կես հայ, կես բելգիացի հերոսի՝ գեղարվեստի գործերի վաճառական պարոն Պրոֆոնի հանդես բերելը, որն օգնում է հայ որբերին: «Այդ բելգիացին, որի մայրն էլ, – ասես ֆլամանդական արյունը բավական չլինեք, – հայ է եղել:Աշխարհի կեսը սոված է: Ես մի փոքրիկ խումբ երեխաներ եմ կերակրում իմ մոր հայրենիքում, բայց ի՞նչ օգուտ»²⁹:

Սույն թեմային անդրադարձած հեղինակներն առավելապես դիմել են կարճ ար-

25 Ajan Syrian, "From the Near East: Armenian Marching Song," *Poetry, A Magazine of Verse* XII, no. V (1918), 233-234.

26 1931 թ. սփյուռքահայ մամուլում այս գրքի լույսընծայման մասին տեղեկության մեջ բանաստեղծի ազգանունը սխալմամբ գրվել է Կասեա (տե՛ս «Իտալացի հայասեր բանաստեղծ մը», *Պայքար*, 27.02.1931):

27 Халлдор Лакнес, *Лилья* (Москва: Библиотека Огонек, 1955), 31.

28 *The Life and Letters of John Galsworthy* by H. V. Marrot (New York: Charles Scribner's Sons, 1936), 740-741, տե՛ս Կարալիս Սուրենյան, *Ճիշտը կյանքն է* (Երևան, «Ամբողջ գրույ» հրատ., 2001), 349:

29 Ջոն Գոլսուորթի, *Ասք Ֆորսայթների մասին, հատոր 2-3* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1977), 487, 488 (թարգմանիչ՝ Կարալիս Սուրենյան):

ձակին և գլխավորապես Ցեղասպանության կենդանի զոհերի՝ կանանց և երեխաների ճակատագրերին: Ժամանակի ընթերցողին առավելապես հուզել են զգայացունց պատմություններն իրենց ընտանիքից, տնից և երկրից զրկված, մահվան քայլերքին մատնված, մահմեդական գերության մեջ հայտնված այրիների ու որբերի վիճակի մասին: Նման պատմությունների համար հիմք են հանդիսացել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եվրոպական տարբեր լեզուներով հրատարակված ականատեսների վկայությունները բովանդակող գրքերն ու գրքույկները, ինչպես նաև հեղինակների անձնական հանդիպումները վերապրածների հետ: Այս առումով հատկանշական են հայ ամուսնու ազգանունը կրող դանիուհի գրող *Ինգա Քոլին Նալբանդյանի* (1879–1929) հայապատում պատմվածքները: Մոտիկից ճանաչելով հայ ժողովրդին, ապրած լինելով Կոստանդնուպոլսում՝ Նալբանդյանը ձգտել է գրչով օգտակար լինել իրեն հարազատացած ժողովրդին: 1917 թ. հրատարակված և եվրոպական տարբեր լեզուներով թարգմանված նրա «Եղբորդ արյունն է գոչում» եռերգությունը գեղարվեստորեն ամբողջացնում է դանիուհի գրողի լսածն ու տեսածը հայոց Գողգոթայի վերաբերյալ: Ավելի ուշ, մեկ այլ դանիուհի գրող՝ *Դագնու Կյեսագորդը*, գրել է «Ինչ ենք մենք արել» վեպը՝ նվիրված Ցեղասպանությանը:

1917 թ. լույս է տեսել *Ջոզեֆ Հոփինսի* «Փառքի ճամփան» վեպը, որի հերոս Վիկտորը ծնողներին համիդյան ջարդերի ժամանակ կորցրած և Անգլիայում ապրող հայ դիվանագետ է: Վեպի գործողությունները կատարվում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետնախորքին³⁰: 1920 թ. ֆրանսերենից անգլերեն թարգմանությամբ Նյու Յորքում լույս է տեսել *Շառլ Հ. Շնապսի* «Արշակը՝ փոքրիկ հայը» վեպը, որը նպատակ է ունեցել մանուկներին ներկայացնել Փոքր Ասիայի հայերի կյանքը և Հայոց ցեղասպանությունը հայ երեխայի միջոցով: Հեղինակը, հայության մասին հեռվից հեռու գրող շատ հեղինակների նման, հաճախ կատարյալ չիմացություն է դրսևորել հայությանն առնչվող շատ իրողությունների վերաբերյալ: Որոշ հայ հերոսների անունները մահմեդական են կամ հրեական (Դիզամ, Ջուսիֆ, Հաննա), ուսուցիչը երեխաներին պատմում է Վարդան Մամիկոնյանի մասին և նշում, որ նա կոչվում էր քրդերի դեմ, որոնց հրամանատարն էր Խան Մուստաֆան³¹ և այլն: 1920 թ. լույս է տեսել ամերիկուհի *Էմմա Սայքս Ռիչարդսոնի* (1871–1937) «Մի հայ օրհորդ» վեպը Եղեռնից վերապրող հայուհու մասին, որին հեղինակը չգիտես ինչու տվել է Կերինա Կիլովիչ անունը: Նմանատիպ հերոսուհի ունի ֆրանսիացի Ժան-Բատիստ Ռեբուրի՝ *Ժեհան դը Ռոհե* ծածկանվամբ հրատարակած «Շուշանիկ, երիտասարդ հայուհին» (1928) վեպը:

Հապոնացի լրագրող Շիմոդա Մասամին (1890–1959) 1926-ին *Շիմոդա Բարական* անունով հրատարակած «Շյումի հորո» գրքում ներառել է հորինված և իրական պատմություններ, որոնցից մեկը Բեռլինի պանդոկներից մեկում հանդիպած հայուհու մասին է: Վերջինս ճապոնացիներին պատմել է, որ ինքը հարուստ ընտանիքի

30 «Փառքի ճամփան», *Արձագանք Փարիզի*, 25.11.1917:

31 Տե՛ս Charles H. Schnapps, *Archag little Armenian* (New York, E. P. Dutton, 1920), 2: Վեպից մի հատված մեր թարգմանությամբ տե՛ս *Դրակյան թերթ*, 23.04.2021:

միակ զավակն է, ծնվել է Վանում և մինչև 16 տարեկանն ապրել է այնտեղ: 1915 թ. մայիսին թուրք զինվորները ընտանիքին բանտարկել են, ապա հայտարարել, որ տղամարդկանց պետք է տեղահանեն: Նրանք տղամարդկանց տարել են Մուրադ գետի ափ և հրացաններով ու սվիններով անողորմաբար սպանել են: Հայուհին այնուհետև պատմել է, որ կանանց և երեխաներին արտաքսել են արաբական անապատները, ճանապարհին շատերը մահացել են, իսկ ինքը մի փոքրիկ քաղաքում որպես հարձ վաճառվելուց հետո կարողացել է փախչել³²:

Լեհուհի Սոֆյա Նալկովսկան (1884–1954) «Չուկաս» վեպում (1927) հանդես է բերել Ցեղասպանությունից փրկված երկու հայ աղջիկների կերպարներ՝ հետպատերազմյան տրավմայի ենթատեքստում: Հեղինակը հանդիպել է երկու հայ կանանց Շվեյցարիայում, որոնց ճակատագիրը և տեսակետներն են ներշնչել գրելու իր հակապատերազմական վեպը³³: Ֆրանսուի Միրիամ Հարին (1869–1958) «Հայաստանի շուշանը» պատմվածքում նկարագրել է հայ որբուհիների կյանքը Միրիայի անապատում: Հայ կնոջ կրած փորձություններին է վերաբերում նաև ֆրանսիացի երեք այլ հեղինակների՝ Ռենե դ'Ասատրակի «Անահիտի մատանին» (1929), Պոլ Անրի-Բորդոյի³⁴ (1903–1999) «Տրապիզոնցի Անթառամը» (1930) և Ժ. Ռիկտր դը Բուրժիի «Տիգրանուհի» (1934) վեպերը: Անդրադառնալով երկրորդին³⁵, որը ֆրանսուի գրողի առաջին վեպն է՝ գրված 27 տարեկանում. արժանացել է «Ֆեմինա» մրցանակին: Միրիայում ճանապարհորդած Պոլ Անրի-Բորդոն հավաքել է վերապրողների վկայությունները և իր վեպում արտացոլել հայոց պատմության մի քանի կարևոր դրվագներ՝ 1915 թ. դեպքերը, 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը: 1922 թ. Բեյրութ–Մարսել նավի վրա հեղինակը ծանոթացել է մի երիտասարդ կնոջ հետ, որը որքան գեղեցիկ, նույնքան էլ խորհրդավոր էր: Այդ կինը՝ Ժնևում կրթված տրապիզոնցի Անթառամը, 1915 թ. բռնագաղթի ճանապարհին վաճառվել է մի քրդի Դերսիմում: Չնայած էջնիկ և կրոնական տարբերություններին՝ նա սիրել է այդ քրդին, ունեցել նրանից որդի, որին անվանել է Հայկ: Սակայն Անթառամի պապը՝ Պետրոսը, որը մասնակցել է հայոց ազատագրական պայքարին և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծմանը, գտնում է թոռնուհուն: Անթառամն ազատագրված է, սակայն որդուց հեռու լինելով՝ ընկնում է խոր ընկճախտի մեջ: Նրա ընտանիքը պախարակում է իր միությունը մահմեդականի հետ՝ համարելով այն դավաճանություն: Սակայն Անթառամը երդվում է ամեն գնով իր որդուն Դերսիմից բերել տալ Մարսել... Արևելքի իր ճանապարհորդական

32 Տե՛ս Աստղիկ Հովհաննիսյան, «Հայոց ցեղասպանությունը 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարասկզբի ճապոնական մամուլում», *Ազգ.* 23.04.2021:

33 Dominika Maria Macios, “The Attitude of the Poles to the Armenian Issue in Press, Literature and Art from 1895 to 1939,” *Международная научная конференция “Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполиты”* (Минск, 9–11 октября 2012) (Минск: Арт Дизайн, 2013), 100.

34 «Հայկական հարց» հանրագիտարանում այս արձակագրուհու անունը սխալմամբ տրված է Անրի-Բորդո Պոլ ձևով (տե՛ս *Հայկական հարց*, 252):

35 Վեպը հայերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել եգիպտահայ մամուլում (տե՛ս Փօլ Հանրի-Պորոս, «Տրապիզոնցի Անթառամ», *Յուսաբեր*, 9.08–6.12.1930): Վեպի մասին տե՛ս նաև՝ «Տրապիզոնցի Անթառամ», *Յուսաբ.* 24.05.1930:

փորձառությունը, միացրած պատմագետի և վիպասանի ձիրքերի հետ, Պոլ Անրի-Բոր-դոյի գրչի շնորհիվ վերածվել է ընթերցանության արժանի մի գրական երկի՝ լի հետաքրքրական բախումներով և վառ կերպարներով: Պատահական չէ, որ «Տրապի-զոնցի Անթառամը» վերահրատարակվել է առաջին տպագրությունից 74 տարի անց՝ «Տրապիզոնցի անմահ կինը» վերնագրով³⁶:

Լեհ *Բոգդան Գեմբարսկին* (1905–1978), որը հայտնի է Հայոց ցեղասպանության հանրայնացման իր ջանքերով, գրել է «Մորիտորի» («Մահվան դատապարտվածները») վիպակը՝ նվիրված Մեծ եղեռնին³⁷: Նմանապես կանադուհի *Ադա Փիրս Չամբերսի* «Անատոլիական հովտում» ֆեմինիստական պատմավեպում (1955) գործողությունները կատարվում են երբեմնի հայկական Պարտիզակում, որի Ամերիկյան դպրոցում հիսուն տարի առաջ դասավանդել էին հեղինակը և ամուսինը: Կանադուհին ականատես է եղել Հայոց ցեղասպանությանը՝ այն ներկայացնելով Ազնիվ անունով երիտասարդ հերոսուհու ճակատագրի միջոցով:

Այլևայլ գեղարվեստական գործերում թռուցիկ հիշատակվում են Ցեղասպանությունն ու աշխարհացրիվ վերապրածները: Ամերիկացի *Ջոն Չիվերի* (1912–1982) «Ես գնում եմ Ասիա» պատմվածքի (1941) հերոսուհիներից մեկն ասում է «Համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Հայաստանում սատանան գիտի, թե ինչ էր կատարվում, մենք նրան հրավիրել էինք Երախտագիտության օրվա տոնին: Ճաշի ժամանակ մի րոպե ինձ թվաց, թե նա հնդկահավը հորդ գլխովը կտա: «Հնդկահավ, ասաց նա, դուք հնդկահավ եք ուտում, իսկ հայերն այնտեղ սովամահ են լինում»»³⁸: Սովյալ հայերը հիշվում են նաև *Ռութ Սթոունի* (1915–2011) «Եղեմ. Այն ժամանակ և հիմա» բանաստեղծության մեջ, որը ներկայացնում է 1929 թվականի մի հուշ, թե ինչպես Ինդիանապոլիսում

Մենք աշխատում էինք ժամը յոթից յոթը
Առանց արտաժամյա վճարման,
Ամենօրյա հավատարմություն խոստանալով,
Խղճալով սովահար հայերին....³⁹

Անգլիացի ականավոր գրող *Օլդոս Հաքսլիի* (1894–1963)՝ 1948 թ. գրված «Կապիկ և էություն» ֆանտաստիկ հակաուտոպիստական վիպակի հերոսն ասում է.

36 Paule Henry-Bordeaux, *L'immortelle de Trébizonde* (Paris: Thaddee, 2014).

37 Հայերեն հրատարակությունը՝ Բոգդան Գեմբարսկի, *Մահվան դատապարտվածները* (Երևան, Նաիրի, 1992), թարգմանիչ՝ Անահիտ Տեր-Ղազարյան:

38 Ջոն Չիվեր, *Բուլեթ պարկ* (Երևան, 1985), 188 (թարգմանիչներ՝ Անահիտ Հովսեփյան, Անահիտ Ադայան): Ի դեպ, առաջին նախադասությունը տողատակին ունի հետևյալ չափազանցված ծանոթագրությունը՝ հարիր խորհրդային տեսակետներին. «Խոսքը 1918 թ. իրադարձությունների մասին է, երբ Հայաստանում իշխանությունը զավթել էին հակահեղափոխական ուժեր, որոնք կազմավորեցին բուրժուա-նացիոնալիստական դաշնակցական կառավարություն: Թուրքիան զավթել էր Հայաստանի մեծ մասը: Հայաստանի արդյունաբերությունը ավերվել էր, կործանվել էին խաղողի տնկիները և այգիները: Ամենուրեք սով էր, ու մոլեգնում էր համաճարակը» (նույն տեղում):

39 Ruth Stone, *What Love Comes To. New and Selected Poems* (Copper Canyon Press, 2008), 302.

«Այո՛, բարեկամներս, հիշե՛ք, թե ինչպես դուք միանգամից վրդովվեցիք, երբ թուրքերը կոտորեցին հայերի՝ սովորականից ավելի շատ մարդկանց...»⁴⁰: Ավստրո-բրիտանական գրող, ազգությամբ հրեա *Էլիաս Կանետիի* (1905–1994) «Փրկված լեզու. մի երիտասարդության պատմություն» գերմաներեն ինքնակենսագրական եռագրության առաջին մասում (1977) հիշվում է իրենց տան հայ ծառան, որը փրկվել էր կոտորածից և հիշում էր գոհված քրոջը⁴¹: Ռուսագիր արևսագ գրող *Ֆազիլ Իսկանդերի* (1929–2016) «Սանդրոն Չեղեմից» պատմվածքի (1966) հերոսներից է Արևսագիայում հաստատված մի հարուստ հայ, որը «մի ժամանակ փախել էր Թուրքիայից, կոտորածից»⁴²:

Ադրբեջանական պոեզիայի դասականներից *Մամեդ Ռահիմը* (Մահմեդ Ռահիմ Աբբաս օղլի Հուսեյնով, 1907–1977), որը թարգմանել է Հովհաննես Թումանյանի և Ավետիք Իսահակյանի գործերից, գրել է բանաստեղծություններ՝ նվիրված Հայաստանին («Արարատ», «Հայաստանի այգիներում», «Սևան», «Երևան», «Սայաթ-Նովա»), նաև «Սայաթ-Նովա» պիեսը: Խորհրդային տարիներին նման երևույթը գրեթե պարտադիր էր իրար հետ եղբայրություն ձևացնող ժողովուրդների համար: Սակայն զարմանք է հարուցում Ռահիմի «Արարատ» բանաստեղծությունը (1952): Նախ, այն գրվել և տպագրվել է ստալինյան ժամանակներում, երբ անգամ հայ բանաստեղծներին հեշտորեն չէր տրվում Արարատ երգելը: Եվ ապա՝ ադրբեջանցի բանաստեղծն իր ստեղծագործությամբ հիշեցնում է իր եղբայրակից թուրքերի՝ յաթաղանով իրականացված ոճրագործությունը, հարցնում՝ «Թուրքիայում քանի նոր Կոմիտասներ են թաղել շրթներին երգն անավարտ» և ավարտում՝ լիահույս ազատության կարոտով վառվող Արարատի հոգեթով ապագայի վերաբերյալ... Ավելորդ չենք համարում ամբողջությամբ մեջբերել այդ բանաստեղծությունը՝ Համո Սահյանի թարգմանությամբ.

ԱՐԱՐԱՏ

Ինչ ես գիշեր ու ցերեկ այդպես քո շուրջը նայում,
Ինչ ես խորհում դու այդպես, ճվ ալեհեր Արարատ,
Կրծքիդ ամպերն են նստել, և մրրիկներն են վայում,
Եվ դու գլուխդ ես պահել երկնքի մեջ անաղարտ:

Քեզ, Արարատ, նորօրյա Երևանից եմ նայել,
Չեն ոլորվել լանջերիդ կածաններն իմ ոտքի տակ,
Քեզ, Արարատ, նորօրյա Երևանից եմ նայել,
Որը բարձր է ավելի, քան քո գագաթը սպիտակ:

40 Aldous Huxley, *Ape and Essence* (Harper & Row, 1972), 100.

41 Տե՛ս Ալբերտ Ա. Մակարյան, Լիանա Ա. Սաֆարյան, «Տխուր հայր: Հատվածներ Էլիաս Կանետիի ինքնակենսագրական հիշողությունից», *Վեմ* 2 (2011), I-XV:

42 Фазиль Искандер, *Сандро из Чегема* (Москва: Советский писатель, 1991), 12.

Պատմի՛ր ինձ, ճվ Արարատ,
թե Թուրքիայում քանի նոր
Կոմիտասներ են թաղել – շրթներին երգն անավարտ,
Քանի մայրեր կան հիմա Զոհրաբայի պես սգվոր,
Քանի Սուրհի են խեղդել...
պատմի՛ր ինձ, ճվ Արարատ:

Պատմի՛ր ինձ, ճվ Արարատ, յաթաղանից վիրավոր,
Քանի մարդ է թափառում
աշխարհներում հեռավոր,
Քանի մարդ է անծանոթ ճամփաներով թափառում,
Եվ ուր գնում, սրտի մեջ Վանն ու Սևանն է տանում:

Ո՛վ Արարատ, Արարատ,
բարձրաբերձ ու վեհանիստ,
Հավատում ես, ինչպես ես, ապագային հոգեթով,
Այնքան ծանր ես դու,
սակայն վիշտդ ծանր է քեզանից,
Վառվում ես օր ու գիշեր ազատության կարոտով⁴³:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հիշատակումները որպես պատմական իրողություններ հանդես են գալիս բոլորովին անսպասելի մի ժանրում՝ ֆանտաստիկայում. խոսքը շվեդ *Սեմ Լոնդվալի* (ծն. 1941) երկու ստեղծագործության մասին է: Նրա «Վասյա Ամբարցուրյան. զրոսանք լաբիրինթոսում» վեպի⁴⁴ (1990) գլխավոր հերոսուհին անդրկովկասյան Չիր հայկական անկլավում ծնված Վասյան է: Հեղինակը, պատմելով նրա մանկության մասին, մասնավորապես նշել է.

Երբ Վասյան 14 տարեկան էր, 300 հազար հայ սպանվեց թուրքական ջոկատների կողմից քրդական հրոսակախմբերի օգնությամբ: Կոտորածները շարունակվեցին, մինչև որ Թուրքիան իրագործեց հայկական հարցի իր վերջնական որոշումը՝ բոլոր հայերին սպանելով իրենց երկրի մի մասում: Այդ ժամանակ Վասյան վաղուց թողել էր իր դժբախտ հայրենիքը: ...Չիրը գտնվում էր մի կետում, որտեղ միանում էին ռուսական նահանգներ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը: Այստեղ կոտորածներ չեն եղել, գոնե առայժմ: Մահմեդական ադրբեջանցիները, որ կիսով չափ թուրքեր էին և

43 *Գիտե՛ս երկիրն այս. բանաստեղծություններ* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1970), 76: Այս թարգմանությունը սկզբնապես տեղ է գտել Ռահիմի հայերեն ժողովածուներում՝ *Հայրենի եզերք* (1954) և *Բանաստեղծություններ* (1964):

44 Sam J. Lundwall, *Vasja Ambartsurian, en promenad i labirinten* (Stockholm: Fakta & fantasi, 1990).

հետևաբար՝ կիսով չափ գազաններ, հնարավորության դեպքում մշտապես խաբել են՝ հարձակվելու համար հայկական անկլավի վրա:

Այս վեպի հերոսուհու ծոռան կերպարը Լուսինյան արդեն կերտել էր իր «Նախաճաշ ավերակներում» վեպում⁴⁵ (1988), որի երկու գլուխը նվիրված է Հայաստանին: Այս վեպում ամենից զարմանալին այն է, որ շվեդ հեղինակը պատկերել է ապագա միացյալ Հայաստանը, որտեղ ընդգրկված են ներկայիս Թուրքիայի տարածքում հայտնված հայկական հողերը: Ահա մի քանի բնորոշ հատված.

Էրզրումը բավական քաղաքակրթված էր, այնտեղ համալսարան կար, և ժողովուրդը խոսում էր հայերեն: Հետո եկավ Անատոլիան և իսկական Թուրքիան, որ դեռ մնացել էր միջնադարում: Նենան ազգությամբ հայ է. հայերի համար թուրքերը և նրանց հայդուկ քրդերը սատանայից և գազանից վատ են:

– Ես չգիտեմ ինչ են այնտեղ քո հնարավորությունները, – ասաց Մարիաննան, – բայց հիմա այնտեղ են Հայկական ԽՍՀ-ն և Անատոլիական ԽՍՀ-ն՝ ընդհուպ մինչև Բոսֆորը: Կարմիր բանակը 1930-ական թվականներին ազատագրել է ողջ Փոքր Ասիան⁴⁶:

Նմանապես 20-րդ դարի ամերիկյան մեծանուն գրողներից *Ջոն Ափդայքի* (1932–2009) «Ժամանակի ավարտին» (1997) ֆանտաստիկ վեպի հերոս Բենը խորանում է Փոքր Ասիայի պատմության մեջ, տեղեկանում, որ «տարածաշրջանի հայերը հավատարիմ մնացին քրիստոնեությանը, բայց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին վայրագորեն մորթվեցին»⁴⁷:

1960–1970-ական թթ. բրիտանական պոեզիայի վերածննդի կարևոր դեմքերից մեկը համարվող անգլիացի բանաստեղծ *Լի Հարվուդի* (1939–2015) ժառանգության մեջ կարևոր տեղ ունի «Երկար սև քողը կամ Հայաստանի երազները» չափածո ստեղծագործությունը: Հեղինակն իր տողերն ընդմիջելով հանդերձ եղեռնի վերաբերյալ պատմական տվյալների շարադրանքով՝ նշում է, որ իր բանաստեղծությունն առավելապես իր պատկերացրած Հայաստանի գովերգն է: Ավելին, այն սիրային բանաստեղծություն է, որտեղ հեղինակը դիմում է կյանքի ընկերուհուն՝ ասելով, որ «Սա կարող էր կատարվել քեզ հետ, իմ սեր, և մեր որդու հետ», այսպիսով շեշտելով հայոց ողբերգության համամարդկային բնույթը և կրկին հաստատելով այն վաղեմի ճշմարտությունը, որ ուրիշի վիշտ չի լինում:

45 Sam J. Lundwall. *Frukost bland ruinerna* (Stockholm: Fakta & fantasi, 1990).

46 Այս վեպերի մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Հայաստան-Սկանդինավիա. պատմամշակութային առնչություններ» գրքում (Երևան, ԳԱԹ հրատ., 2003), 89-92:

47 Artsvi Bakhchinyan, “John Updike (1932–2009) and the Armenians,” *Հայկագեան հայագիտական հանդես* 42/2, (2022), 573-574.

Միանշանակ կարելի է ասել, որ Հայոց եղեռնի թեմայով լավագույն գրական ստեղծագործություններից է ամերիկյան թատերագիր *Ռիչարդ Կալինոսկիի* (ծն. 1950) «Գազանը լուսնի վրա» պիեսը (1995), որը թարգմանվել է 17 լեզվով, հաջողությամբ բեմադրվել աշխարհի 35 երկրում: Նշենք, որ հետաքրքրական զուգադիպությամբ (օրինաչափությամբ) Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող երեք լավագույն գրական գործերի հեղինակները հրեաներ են. Կալինոսկիից բացի նկատի ունենք նաև Ֆրանց Վերֆելին և «Վերջին մտքի հեքիաթը» վեպի հեղինակ *Էդգար Հիլզենրաթին* (1926–2018):

Ցեղասպանությանն անդրադարձող պատմվածքներ կան սիրիացի գրող Ֆաուադ Մըզեյեթի «Հայկական հարսանիքը» պատմվածքում (Հալեպ, 1993)⁴⁸: Կանադացի թատերագիր և բեմադրիչ *Ռոբերթ Ասթլը* «Պարոն Զենոբի գլխարկները» թատերախաղում (1998) ներկայացրել է եղեռնից մագապուրծ, այնուհետև երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ կնոջն ու դստերը կորցրած Վահան Փոլադյանի (1902–1982) ճակատագիրը: Այդուամենայնիվ, պիեսը ոչ այնքան ողբերգության, որքան մարդկային ստեղծագործ մտքի զորության մասին է:

Անդրադարձները 21-րդ դարում

21-րդ դարում ևս Հայոց ցեղասպանության, վերապրողների և հիշողության թեման շարունակում է հուզել տարբեր ազգությունների հեղինակների: Բրիտանական ճանաչված գրող *Լուի դը Բերնիերը* (ծն. 1954) Թուրքիայի իրականությունը պատկերող «Թներ չունեցող թռչուններ» վեպում չէր կարող թեկուզ թռուցիկ չանդրադառնալ հայոց կոտորածներին: Դարձյալ սիրված և «գործող» հնարք է կին հերոսի միջոցով պատմության անդրադարձը. կանադուհի *Լինդա Գանն* իր «Սոսի» վեպում (2005) ներկայացրել է ոչ միայն խառնամուսնության զավակի հոգեբանական ապրումները ազգային և մշակութային հողի վրա (հերոսուհին կես հայ, կես թուրք է), այլև համակողմանիորեն պատկերել պատերազմի, ցեղասպանության, գաղթի ողջ դաժանությունը և դրանց ազդեցությունը հետագա սերունդների վրա: Իտալացի *Պաոլո Ռոսսին* (ծն. 1980) թեմային անդրադարձել է պատկերապատումի (գծավեպ, կոմիքս) ձևաչափով. հատորը վերնագրված է հայերեն և իտալերեն՝ «Մեծ եղեռն. մեծ չարիք» (2007. թարգմանաբար լույս է տեսել Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Կորեայում և Նիդեռլանդներում): Նույն հեղինակը հրատարակել է նաև «Արարատ՝ առեղծվածի լեռը» վեպը, որի հերոս Ազատ Վարդանյանը վերելք է կատարում Արարատ, իսկ ծեր քուրդ հովիվները նրան առաջնորդում են ամայի ու անհայտ վայրեր, որտեղ 1915 թվականին տեղի են ունեցել հայերի կոտորածները:

Ամերիկացի *Էդուարդ Սենթ-Իվանի* «Սև ասպետի աստվածը. սարսափի անթուղ-գիա» ժողովածուում (2006) կա Հայոց ցեղասպանության վերապրողի հորինովի մի

48 Տե՛ս մի նմուշ՝ Ֆաուադ Մըզեյեթ, «Հայկական հարսանիքը», *Կամար* 6 (2008), 47–49 (թարգմանիչ՝ Հուրի Ազեգեան):

կերպար: Այսպիսով, ցեղասպանության թեման մուտք է գործել նաև սարսափ գրականության ժանր: Ավելի նախընտրելի է կանադուհի գրող *Մարշա Ֆորչուք Սկրիպուչի* (ծն. 1954) ընտրությունը, որը հայոց ողբերգության թեման դարձրել է մասնական գրականության թեմա: Նկատի ունենք նրա՝ նույնպես 2006 թ. հրատարակված «Արամի ընտրությունը» գիրքը, որն, ի դեպ, գլխավորել է Կանադայում երեխաների համար գրված «Տարվա լավագույն գիրք» մրցանակաբաշխությանը ներկայացված ցուցակը: Երկրորդից հինգերորդ դասարանների աշակերտների համար նախատեսված գրքի իրադարձությունները կատարվում են հետցեղասպանության տարիներին՝ 1920–1922 թթ., երբ որոշ հոգատար անհատներ Կանադայում հնարավորություն են ընձեռում Հունաստանի որբանոցներից 8-12 տարեկան 110 անապաստան տղաների տեղափոխելու Կանադա և բնակեցնելու Օնտարիոյի Ջորջթաուն քաղաքում: Այդ որբերը, պատմությանը հայտնի որպես «Ջորջթաունի տղաներ», ուսում են ստացել, մեծացել և դարձել հասարակությանը պիտանի քաղաքացիներ: Նրանցից մեկն էլ գրքի հերոս Արամն է, որն ականատես է եղել Օսմանյան Թուրքիայում շատերի, այդ թվում՝ իր ծնողների սպանությանը և ընկել է որբանոց Հունաստանում:

Էստոնացի գրող *Կալլե Կասպերը* (ծն. 1952) «Հայուհիները» վիպակ-էսսեում, խոսելով հայ կանանց ազգային նկարագրի մասին, կատարել է ուշագրավ ընդհանրացումներ՝ անդրադառնալով նաև Յեղասպանության թողած հետքերին:

Կարծում եմ՝ նման փոխօգնության արմատները հարկ է փնտրել հայերի դժվար ճակատագրի մեջ: Երկրաշարժից առաջ նրանց մեկ անգամ չէ, որ հարվածել է առավել սարսափելի աղետ ի դեմս բարբարոսների՝ օսմանցիների, երիտթուրքերի ու քրդերի: Եթե Էստոնիայում դժվար է գտնել մի ընտանիք, որին չի հասել անցյալ դարի կեսերին մի վրացու կատարած վայրագությունները, ապա հայերը մինչև հիմա ուշքի չեն եկել 1915 թվականի Եղեռնից: Իրականում այդ երկու աղետներն անհարմար է համեմատել, քանի որ Ջուդաշվիլին, չնայած իր գործած հանցանքներին, էստոնացիներին զանգվածային չի ոչնչացրել որպես ժողովուրդ. ուղղորդվելով սոցիալիստական հեղափոխության դոգմաներով, նա ընտրում էր հարուստներին ու հայտնիներին, դասակարգային թշնամիներին՝ իր ահաբեկչությունը քողարկելով անգամ ինչ-որ կեղծ դատարանով, իսկ թուրքերը հայերին սպանում էին առանց ընտրության, բոլորին, անխտիր, բռնաբարում էին կանանց, ողջակիզում, կտրում էին տղամարդկանց վերջույթները... այսինքն՝ վարվում էին ավելի դաժան, քան գերմանացիները հրեաների հետ: Որքան դաժան է անցյալը, այնքան ավելի է միավորում մարդկանց. համենայն դեպս, հայուհիների խոշոր աչքերում մինչ օրս էլ վախ ու տխրություն կա, իսկ նրանց վարքը բացահայտում է կյանքը գնահատելու ու սիրելու ունակությունը⁴⁹:

49 Կալլե Կասպեր, Հայուհիները: Kalle Kasper, *The Armenian Women*, Kalle Kasper, *Le donne armene*: Երևան, «Գրական հայրենիք», 2025, էջ 41 (հայերեն թարգմանությունը՝ Կարինե Խոդիկյանի):

Իսպանիայում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը ճանաչել տալու գործում որոշակի դեր են խաղացել կատալոնացի *Մարիա Անխելա Անգլադայի* (1930–1999) «Արամի հուշատետրը» վեպը (1997), որը պատմում է 20-րդ դարի սկզբին մի հայ ընտանիքի ողիսականի մասին⁵⁰ և *Գոնսալո Գուարչի* (ծն. 1945) «Հայոց կտակը» ու «Հայկական տոհմածառը» վեպերը (2008): Այս ստեղծագործությունները հայերեն և ռուսերեն թարգմանությունների շնորհիվ որոշակի ճանաչում ունեն հայ ընթերցողի շրջանում: Գուարչի վեպերի գործողությունները կատարվում են 1915–1916 թվականներին, ներկայացված հանգամանքները, դրվագները, վայրերը և փաստերը ճշմարտացիորեն արտացոլում են Ցեղասպանության պատմությունը և դարաշրջանը, թեև հերոսները հորինված են:

Գեղարվեստական գրականության մեջ արտացոլվել է նաև 1988–1990 թթ. Ադրբեջանի հայերի հանդեպ իրականացված ցեղասպանությունը: Ադրբեջանցի գրող *Աբրահամ Այլիսլիի* (ծն. 1937) «Քարե երագներ» ռեպլիեմ-վիպակը (2007) պատմում է 1919 թվականին Ագուլիսում և 1989 թվականին Բաքվում ադրբեջանցիների կազմակերպած հայկական ջարդերի մասին: Հայտնի է, որ այդ պատճառով 2013 թվականին Ադրբեջանի նախագահի հրամանագրով Այլիսլին զրկվել է «Ադրբեջանի ժողովրդական գրող» կոչումից և պետական կենսաթոշակից: Ռուս գրող *Իգոր Անգլերի* (ծն. 1964) «Լսող սիրտը» վեպի առաջին հատորում (Մոսկվա, 2020) հիշատակվում է Բաքվի մի հայ ընտանիք, որը փորձում էր փախչել 1990 թ. ջարդից: Վեպի հերոսներից է Էդուարդ Հովսեփյանը, որի ճակատագրին է հաղորդակցվում ընթերցողը: *Արկադի Մաքսիմովը* (ծն. 1934) մի շարք ստեղծագործությունների հեղինակ է, որոնք շոշափում են հայ ժողովրդի ճակատագիրը: «Խենթություն» պատմվածքում նա փորձ է արել վերլուծել և գեղարվեստորեն ըմբռնել հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը, թե ինչպես է այս ազգամիջյան աղետը ազդել բնիկ բաքվեցիների՝ հայերի և ադրբեջանցիների ճակատագրի վրա: Իսկ «Սև կոռունկներ» վեպ-առակում Մաքսիմովը պատմում է 1915 թվականի ցեղասպանության մասին: Վեպում մատնանշվում են նաև 20-րդ դարի այլ ազգամիջյան հակամարտություններ, որոնք արյունոտ անիվի պես անցել են Եվրոպայով: Վեպում արտացոլված է նաև Կոմիտասի ճակատագիրը (Մաքսիմովը նաև կոմպոզիտոր է, որ գրել է «Շեփորի կոնցերտ. Շնորհակալություն, Հայաստան» ստեղծագործությունը):

21-րդ դարում սույն թեմայի զարգացման մի նոր աստիճան են նշանավորում մի շարք թուրք գրողների երկերում հայոց հանդեպ իրենց նախնիների կատարածի վերաբերյալ երբեմն հպանցիկ, երբեմն՝ ուղղակի հիշատակումները: Սույն թեմայով կատարված հետազոտությունների մեջ թուրքական արդի գրականության հանրահայտ անունների կողքին (*Օրհան Փամուք*, *Էլիֆ Շաֆաք*) մոռացվում է հիշատակել ազգությամբ քուրդ արձակագիր Սերդարին (ծն. 1961), որն առաջինն է թուրք արդի գրականության

50 Վարդան Մատթեոսեան, «Թէ ինչպէ՛ս Դ. Վարուժանի որդին հասաւ... Սպանիա», *Յաւաջ*, 10.02.1998: Տե՛ս նաև նույնի, *Գրական-քանասիրական ուսումնասիրութիւններ* (Անթիլիաս, տպ. Անթիլիասի կաթողիկոսարանի, 2009), 351-353: Վեպը լույս է տեսել իտալերեն և ֆրանսերեն թարգմանությամբ, վերջինից էլ Գրիգոր Ջանիկյանը կատարել է հայերեն թարգմանությունը (Մարիա Անխելա Անգլադա, *Արամի հուշատետրը*, Երևան, 2008):

մեջ հանդես եկել Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված առանձին հատորով: Եղեռնապարծ հայուհի տառից լսած 13 պատմությունները Սերդարն ամփոփել է «Տատիկիս հեքիաթները» գրքում (1991, Ստամբուլ), որը նվիրված է «հայ զոհերի հիշատակին»: Գերմանաբնակ թուրք այլախոհ գրող (գերմանագիր և թուրքագիր) *Դոդան Աքսկըն* (1957–2021), բազմիցս բարձրաձայնել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության մասին: Այդ թեմաները շոշափված են նրա «Աննայի լուրջությունը» պիեսում, «Մադոննայի վերջին երազանքը» և «Ահեղ դատաստանի դատավորները» վեպերում⁵¹: «Աննայի լուրջությունը» Սաբիհա անունով թուրքական ազգայնական շարժման ակտիվիստ մի աղջկա մասին է, որը մոր մահից հետո բացահայտում է իր հայկական արմատները և պայքարում է՝ հարմարվելու համար իր նոր ինքնությանը: Հրանտ Դինքի սպանությունը նրան առաջնորդում է բացահայտել 1915-ի ցեղասպանությունը:

Վերջին տասնամյակում ասպարեզ իջած գեղարվեստական գրականության նմուշներից հիշենք հետևյալները: Գերմանացի գրող *Յոխեն Մանգելսենը* (ծն. 1942) հեղինակ է «Օֆելյայի երկար ուղևորությունը դեպի Բեռլին» և «Հայաստան մոլորակ» (2011) գրքերի: Առաջին վեպը⁵² հիմնված է հեղինակի հայ կնոջ նախնիների եղեռնյան փորձառության վրա: Ըստ գրողի՝ հայերի մասին իր առաջին գիրքը գրելու դրդապատճառն այն է եղել, որ իր երկրում շատ է խոսվում Հոլոքոսթի մասին, բայց խոր լուրջություն է տիրում 1915 թ. ցեղասպանության շուրջ, որի մեջ, ըստ գերմանացի գրողի, պատասխանատվություն է կրում նաև Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիան: 2004 թ. ազգությամբ ուկրաինացի *Վիտալի Յանկոն* ԱՄՆ-ում հրատարակել է «Խոստում ծովում» անգլերեն վեպը՝ Ցեղասպանությունը պատկերելով տարածված հնարանքով՝ հայ ընտանիքի ճակատագրի միջոցով: Նույնը վերաբերում է «Նեմեսիսի օրերը» վեպին⁵³ (2014), որի հեղինակը՝ գերմանացի գրող և երաժիշտ *Մարթին Ֆոն Արնթոր* (ծն. 1968), Ցեղասպանության մասին պատմում է քաղաքական թրիլերի ժանրով: Հերոսը խուզարկու Անդրեաս Էքարթն է, որը զբաղվում է «Նեմեսիս» գործողության հետախուզմամբ: 2011 թ. Բի Բի Սի 4 ռադիոկայանը հեռարձակել է ավստրալացի թատերագիր *Լուիս Նովրայի* (ծն. 1950) «Խավարի լույսը» թատերախաղը, որը ներկայացնում է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս, Եղեռնի ականատես Լեալի Դեյվիսի գործունեությունը և Խարբերդի պատմությունը: Ֆրանսիացի դերասան և գրող *Միշել Ռենոն* (ծն. 1959), որ հանդես է գալիս Միշել Երևան բեմական անվամբ, հրատարակել է «Դեր-Զորի ճանապարհներին. հայկական հուշագրություն» գիրքը (2008)⁵⁴, իսկ գերմանացի բանաստեղծուհի *Հայդե Ռիքլ* Մեծ եղեռնի թեմայով գրել է «Իմ հյուրանոցն աստղ չունի» բանաստեղծությունը:

51 Տե՛ս հայերեն թարգմանությունը՝ Դոդան Աքսկըն, *Ահեղ դատաստանի դատավորները* (Երևան, «Նոյան տապան» հրատ., 2017, թարգմանիչ՝ Սոնա Զաքարյան):

52 Տե՛ս հայերեն թարգմանությունը՝ Յոխեն Մանգելսեն, *Օֆելյայի երկար ուղևորությունը դեպի Բեռլին* (Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2003, թարգմանիչ՝ Ռուզան Յորդանյան):

53 Տե՛ս Martin von Arndt, *Tag der Nemesis* (Ars Vivendi Verlag Cadolzburg, 2014):

54 Տե՛ս Michel Reynaud, *Sur les chemins de Dér Zor : Mémoire arménienne* (Paris, Éditions de l'Amandier, 2008):

2015 թ. Ցեղասպանության 100-ամյակի առթիվ ի հայտ են եկել նոր գրական գործեր, որոնցից հիշենք հետևյալները: Անգլուիի *Իվ Մաքիսի* «Ուրցե նամակները»⁵⁵ վեպի հերոսուհի Կատերինան իր Մարիամ տատիկի մահից հետո ժառանգում է նրա համեմունքների փայտե տուփը, որը պարունակում է հայերեն նամակներ և օրագրեր: Ծանոթանալով դրանց ողբերգական բովանդակությանը՝ Կատերինան ճամփորդում է Կիպրոս և այլ վայրեր՝ փորձելով գտնել տատիկի կենսագրության պակասող մասերը: Իռլանդուիի *Մարտինե Մադենի* «Անուշ» վեպը⁵⁶ (2014) զինվորական հոսպիտալում աշխատող հայուհու և նրան փրկած թուրք սպայի սիրավեպի մասին է: Նմանատիպ սիրավեպ է առկա նաև հույն գրող *Յորդոս Բասնթիպոս Տրոխուպուլոսի* «Je suis armenien» («Ես հայ եմ», 2021) ֆրանսերեն վերնագրով վեպում: Առաջին գլուխը վերաբերում է Սողոմոն Թեկլիրյանի դատավարությանը, երկրորդը՝ Աբդուլ Համիդ Բ-ի դեմ 1905 թվականի հուլիսին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած մահափորձին: Այնուհետև վեպը զարգանում է օսմանյան բանակի թուրք սպայի և հայուհու սիրո պատմությամբ:

Հայկական թեմային անդրադարձել է նաև շվեյցարացի գրող, մի շարք մանկապատանեկան վեպերի հեղինակ *Ռոլան Գոդելը* (ծն. 1958)⁵⁷ կես հայազգի բանաստեղծ Վահե Գոդելի որդին՝ «Անուշի աչքերի մեջ. Հայաստան-1915»⁵⁸ (2015) վեպով: Խորվաթ բանաստեղծ *Նիկոլա Շիմիչ-Տոնինը* (ծն. 1962) գրել է «Ճշմարտության ձեռքերը» ծավալուն բանաստեղծությունը «Ապրիլի 24-ի Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օրվան» ենթավերնագրով⁵⁹: Ամերիկացի հոգեբան *Ջերի Մ. Բրոդերը* (ծն. 1955) 2019 թ. լույս է ընծայել իր առաջին վեպը՝ «1915-ի ստվերները», որը քննում է Եղեռնի ազդեցությունը վերապրողների կյանքում: Գործողությունները տեղի են ունենում 1953 թ., Քալիֆորնիայում, Ցեղասպանությունը վերապրածի որդիների և քուլեջի թուրք ուսանողների հանդիպումը ստիպում է գլխավոր հերոսներից յուրաքանչյուրին դժվար որոշումներ կայացնել: Հերոսը՝ Միհրան Սերոբյանը, փորձում է հաղթահարել անցյալի հիշողությունները և ընդհանուր լեզու գտնել թուրքերի հետ: Թեման կրկին շաղախված է հայի և օտարի սիրո պատմությամբ՝ ինքնության, տարագրության, նոր միջավայրին հարմարվելու խնդիրների արձարծումներով:

Թուրք հեղինակ *Մուրաթ Աթաշի* (ծն. 1971) «Արմինե» վեպը⁵⁹ (2017) պատկերում է 20-րդ դարի սկզբին Սեբաստիայի շրջանի գյուղերից մեկի հայերի տարագրության, գաղթի ճանապարհին պատահած սահմոկեցուցիչ իրադարձությունների դրվագները՝ մարդկային խեղված ճակատագրերի ողբերգական պատմություններով: Գլխավոր հերոսները Արմինեն ու նրա սիրեցյալ Ջիվանն են, որոնց սերը Ցեղասպանության

55 St'u Eve Makis, *The Spice Box Letters* (Dingwall: Sandstone Press Ltd, 2015):

56 Հայերեն թարգմանությունը՝ Մարտինե Մադեն, *Անուշ. արգելված սիրո պատմություն* (Երևան, «Գիտանք» հրատ., 2016, թարգմանիչ՝ Ալեքսանդր Աղաբեկյան):

57 St'u Roland Godel, *Dans les yeux d'Anouch: Arménie* (Paris: Gallimard Jeunesse, 2015):

58 Տե՛ս Լիլիթ Ղազարյանի՝ անգլերենից կատարած թարգմանությունը՝ Նիկոլա Շիմիչ-Տոնին, «Ճշմարտության ձեռքերը», *ԳեղArm* 63 (2019), 64-67:

59 Հայերեն թարգմանությունը՝ Մուրաթ Աթաշ, *Արմինե* (Երևան, «Անտարես» հրատ., 2022, թուրքերենից թարգմանությունը՝ Նարինե Թադևոսյանի):

հետևանքով մնում է անավարտ: Վեպում Աթաշը հակադրում է փաստերը թուրքական իշխանությունների պաշտոնական պատմագրության այն թեզին, որ իբր թուրքերը մեղավոր չեն հայերի կոտորածների համար, որոնք իբր զոհվել են տեղահանության դժվարությունների ու պատերազմի հետևանքով: Հեղինակը բացահայտել է պատմական ճշմարտությունը և, ինչպես հայտնել է «Հուրիեթ» օրաթերթին, ճշմարտությունը որոնելիս հանդիպել է Ցեղասպանությունը վերապրած սփյուռքահայերի հետ ու լսել նրանց պատմությունները:

Քննվող թեման շարունակում է հետաքրքրել նաև թատերագիրներին: Ֆրանսիացի *Լանսլոտ Համելեն* (ծն. 1972) «Հայաստանի մեղուն» թատերախաղում⁶⁰ (2017) նրբանկատորեն և ճշգրտորեն իրականացրել է նոր սերնդի հանդիսականին Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իրազեկումը: Իտալացի գրող, բեմադրիչ *Տուչո Գուիչարդինին* (ծն. 1966) «Դատապարտյալը մեղավոր չէ» թատերախաղը գրել է՝ ներշնչված Սողոմոն Թեկլիրյանի դատավարությունից: Ամերիկացի *Ալեքսանդր Դինելարիսի* (ծն. 1968) «Կարմիր շունը ռոնում է» պիեսում (2011) հայ հերոսուհի Ռոուզը տիպիկ զոհ է, անցյալի գերի վերապրած ականատես, որին տանջում է թուրք զինվորների կողմից կտտանքների ենթարկված լինելու հիշողությունը:

Ամերիկացի *Գլեն Չեսնաթը* «Մենք՝ հայերս, վերապրեցինք. 1920-ի Մարաշի մարտերը» գիրքը և գրական ժառանգությունն ամփոփող հատորը բազմաթիվ պատմություններ են պարունակում հայերի (և ոչ միայն) վերապրելու կամքի մասին: Չեսնաթի հայկական հետաքրքրությունների աղբյուրը կյանքի ընկերուհին է՝ ամերիկահայ Էլենը: Ռուսագգի ֆրանսիացի գրող *Անդրեյ Մակինը* (ծն. 1957) «Հայ ընկերը» (2021) վեպում պատմում է Սիբիրում ապրող հայ և ռուս դեռահասների բարեկամության մասին: Հերոսը՝ Վարդանը, ցավագին դիտում է 1913 թվականին արված ընտանեկան լուսանկարները, որոնցում պատկերված են կոտորված և տեղահանված երկու ընտանիքների լուսանկարները: Ցեղասպանությանն անդրադարձ կա նաև ֆրանսիացի *Ժիլ-բեր Սինտեի* (ծն. 1947) «Երևան» վեպում (առաջաբանը՝ Շառլ Ագնավորի):

Դանիացի *Հենրիկ Նորբրանդթի* (ծն. 1945) «Հայաստան» (1982) և կիպրահույն *Յորդոս Մոլեսկիսի* (ծն. 1947) «Իմ քարե սեր (Հայաստան)»⁶¹ բանաստեղծական շարքերն անցնում են հայ ժողովրդի պատմության միջով՝ հատուկ անդրադառնալով նաև 1915 թվականի ցեղասպանությանը:

Պաղեստինցի բանաստեղծ *Նաջվան Դարվիշը* (ծն. 1978) գրել է «Ո՛վ է հիշում հայերին» բանաստեղծությունը (ներկայացնում ենք մեր թարգմանությամբ)՝

Ես հիշում եմ նրանց
ու վարում եմ մղձավանջային ավտոբուսը նրանց հետ
ամեն գիշեր
և իմ սուրճն այս առավոտ ես խմում եմ նրանց հետ

60 Sté Lancelot Hamelin, *Une abeille d'Arménie* (Paris: Quartett éditions, 2017):

61 Հայերեն թարգմանությունը՝ Գևորգ Էմին, *Գիրք թարգմանությանց* (Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1984), 85-89:

Դ՛ն՛, մարդասպան.
Իսկ ռ՛վ է հիշում քե՛զ:

2010 թվականին իտալական թատրոնում բեմադրվել է «Նոյի կատուն» պիեսը (հեղինակի անունը չենք պարզել) Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ՝ մերօրյա նշանավոր դերասան Միքելե Մոռոնեի գլխավոր դերակատարմամբ:

Օտարազգիների գրած հայապատում վերջին ստեղծագործություններից հիշենք նաև հույն *Օմիրոս Մավրիդիսի* «Ազնիվ. Հայաստանից արմատախիլ արվածը Հունաստանում»⁶², իտալա-հայկական ծագումով ֆրանսիացի *Ժան-Կլոդ Բելֆորեի* (ծն. 1955) «Ես՝ Ազի Քեմալս, սպանել եմ հայերին» վեպը (2013), իտալացի Մաուրո Բալեստրայի «Հայուհի Հուդիթը. մի ապստամբության պատմությունը» (2015), լեհ-բրիտանական ծագումով ֆրանսիացի *Ալեքսի Միխայլիկի* (ծն. 1982) «Հեռու» վեպը (2019, կա հայ հերոս, հիշվում է Ցեղասպանությունը), ամերիկոսի *Էմմա Սանչեսի* «Սպանդի դաշտերի լույությունը» վիպակը (2019, պատկերում է Ցեղասպանության ժամանակ մի հայուհու առևանգման և թրքացման պատմությունը):

Անգլիացի բանաստեղծ *Փիթեր Սաթոնը* լոնդոնաբնակ հայազգի բանաստեղծուհի Լիանա Հայրապետյանի հետ 2019 թ. հրատարակել է «Հայկական պատերազմի և խաղաղության պոեմներ» 37 ստեղծագործությունից բաղկացած ժողովածուն: Այն անդրադառնում է հայ և բրիտանացի հեղինակների տեսակետներին Ցեղասպանության և ազգային ինքնության վերաբերյալ: Ֆրանսիացի *Ժան Վիրլմենի* «Մայրանուշը» մանկական գրքույկը (2020), որը համանուն տիկնիկի պատմությունն է, սկսվում է 1915 թ. ձմռան վերջից՝ Վանում և հասնում մինչև կոտորածների ու տեղահանության պատմությանը: 2003–2006 թթ. Հայաստանում Ֆրանսիայի դեսպան *Անրի Կյունի*ի «Մահ գոյություն չունի. Կոմիտաս» վեպը (2021) ներկայացնում է Կոմիտաս Վարդապետի երևակայական հուշերը՝ Ցեղասպանության վկայակոչումներով⁶³: 2021 թ. ԱՄՆ-ում բեսթսելեր է համարվել *Մայքլ Բոսլանդի* «Ոչնչացում. Հայոց ցեղասպանության մի պատմություն» վեպը: Հերոսուհին 13-ամյա Ռոսմերտա Պետրոսյանն է, որն անցնում է Եղեռնի մղձավանջներով: Ցեղասպանության թեման մեծ տեղ է գրավում եգիպտացի *Ահմեդ Մագդի Համմաի* (ծն. 1983) «Կազմակերպված մահ» վեպում (2021), սակայն այն մեծ մասամբ պատկերում է մի եգիպտահայ տիկնոջ կյանքն ու վախճանը՝ անցնելով նրա արյունալի անցյալի միջով (որը ողջ հայության անցյալն է) ու հասնելով ներկային (որը միայն իրենն է): Ըստ Համմաի՝ «վեպս մի գրական ճիչ է ընդդեմ ոճրագործության, ահաբեկչության և անհանդուրժողականության: Որպես նման մի վեպի գլխավոր տիպար՝ ինձ համար ամենաահարմարը եղավ հայ հերոսուհին»⁶⁴:

2010–2020-ական թթ. կրկին ստեղծվել են նաև եղեռնապատում թատերախաղեր:

62 Տե՛ս հայերեն թարգմանությունը՝ Օմիրոս Մավրիդիս, *Ազնիվ. Հայաստանից արմատախիլ արվածը Հունաստանում* (Երևան, «Գրաբեր» հրատ., 2012, թարգմանիչ՝ Սիմոն Կրկյաշարյան):

63 Անրի Կյունի, *Մահ գոյություն չունի. Կոմիտաս* (Երևան, հեղինակային հրատ., 2023, թարգմանիչ՝ Արմեն Բաղդասարյան):

64 Արծվի Բախչինյան, «Ահմեդ Մագդի Համմա. Իմ վեպը գրական մի ճիչ է ընդդեմ ոճրագործության», *Ազգ* 10.12.2021:

2015 թ. ապրիլին Լոնդոնի Ֆինբորոու թատրոնում ներկայացվել է բրիտանացի թատերագիր Նիլ ՄքՖերսոնի (ծն. 1969) «Ես երգելով կուգեմ մեռնիլ. ձայներ Հայոց ցեղասպանությունից» վավերագրական թատերախաղը: Երբ ամերիկացի թատերագիր Մարք Էդելմանին 2021-ին խնդրել են ստեղծել մի պիես՝ «Օսվեցիմ. ոչ շատ վաղուց, ոչ շատ հեռու» ցուցահանդեսի հետ ներկայացնելու համար, նա սկզբնապես որպես հիմք որոշել է օգտագործել Հոլոքոսթը, ապա որոշել է ընդգրկել նաև մյուս ցեղասպանությունները և ծանոթացել Հայաստանում, Կամբոջայում և Սարանյում ապրած երիտասարդների օրագրերին: Արդյունքում ստեղծվել է «Չորս երեխա. ցեղասպանությունն իրենց խոսքերով» թատերախաղը, որը ներկայացնում է հատվածներ Դավիդ Սիերակովյակի (Լեհաստան), Վահրամ Տատրյանի (Հայաստան), Նադյա Հալիբեգովիչի (Սարանո) և Չանրիթի Հիմի (Կամբոջա) օրագրերից և հուշերից՝ պատմելով սրանց սարսափելի փորձառությունների և քաջության ու վճռականության մասին: Իտալացի թատերագիր և բեմադրիչ Ջուզեպպե դի Բելլոյի (ծն. 1975) «Կարո. հայկական պատմություն» թատերախաղի (2022) գործողությունները կատարվում են 1915 թ., հայկական Շևան գյուղում, որտեղ, ինչպես հարևան բնակավայրերում, ուրվագծվում է երիտթուրքերի իշխանության խելագար սպառնալիքը, որը հանգեցնում է ցեղասպանության ծրագրմանն ու իրականացմանը: Գլխավոր հերոսը երիտասարդ Կարապետ Սյուրմելյանն է, որի ընտանիքի կյանքը լեռնային փոքրիկ գյուղում հոսում է ժամանակի և հնագույն ազգային ծեսերի հետ, մինչև որ պայթում է Մեծ աղետը...

Այս շրջանի գործերը զատորոշվում են որպես հիբրիդային, ոչ զուտ պատմական, հաճախ միախառնված ընտանեկան, սիրային, դեռահասության և այլ պատմություններով:

Հոդվածն ավարտում ենք 2010-ականների սկզբին ամերիկյան գրականության մեջ ասպարեզ իջած և բավական տարածում գտած մի վեպով: *Բոսթոն Թերան* ծածկանունով հանդես եկող մի ամերիկացի գրող, որի ինքնությունը ցայժմ անհայտ է, ի թիվս իր տասնյակ վեպերի, հեղինակել է նաև Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող մի ստեղծագործություն: 2011 թ. լույս է տեսել նրա «Վշտի այգիները» վեպը: Քննադատությունն այն համարել է ոչ միայն ուժգին և հուզիչ գրական երկ, այլև Հայոց ցեղասպանության հզոր դատապարտում: Վեպը համեմատել են Էմիլ Զոլայի՝ 1898 թ. ի պաշտպանություն Դրեյֆուսի գրած «Ես դատապարտում եմ» բաց նամակի, Էռնեստ Հեմինգուեյի «Ում մահն է գոլծում զանգը» վեպի և Ալեքսանդր Սոլժենիցինի ստեղծագործությունների հետ: Անշուշտ, հայերիս համար նախընտրելի կլինի, եթե մի օր պարզվի, որ Բոսթոն Թերան անվան տակ քողարկված հեղինակն օտարազգի է...

Ամփոփելով՝ կարող ենք նկատել, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գեղարվեստական երկերի աշխարհագրությունը, ինչպես նաև ժանրային ընդգրկումը բավական լայն է:

Վկայակոչելով օտարազգի հեղինակների՝ մեր գրական շրջանակներին քիչ ծանոթ կամ անհայտ մնացած վերոնշյալ ստեղծագործությունները (կարևոր չեն տարասեռ գրական արժանիքները)՝ սույն հաղորդմամբ մեր գրականագետների և թարգմանիչների ուշադրությունը հրավիրում ենք նաև այդ երկերի վրա:

NOT ONLY FRANZ WERFEL: THE LESSER-KNOWN WORKS OF FOREIGN WRITERS ON THE ARMENIAN GENOCIDE

Artsvi Bakhchinyan

Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

This paper introduces little-known works of literature of 28 countries around the world that fully or partially address the subject of the Armenian Genocide. It encompasses all types of literature—poetry, prose, drama—and nearly all genres, including historical, psychological, adventure, fantasy, horror, and children's literature, thus raising awareness of the issue among a wide range of readers.

The paper does not mention works by authors of Armenian origin in international literature (with a few exceptions of authors with one-quarter Armenian ancestry).

A wealth of factual material on this topic can be found in the *Armenian Question* encyclopedia published in 1996 (in Armenian), as well as in monographs addressing the theme of the Genocide in the literature of specific countries. Therefore, the paper mainly presents literary works that are not mentioned in these sources, as well as those that appeared after 1996—without claiming to be exhaustive.

The paper primarily focuses on the 1915 Armenian Genocide, although it also includes individual references to the deportations and massacres of Armenians in the Ottoman Empire from 1894 to 1923, as well as the massacres of Armenians in Baku (1905, 1918, 1988, 1990).

Foreign authors writing about the Armenian Genocide have mostly based their works on sources in various languages, primarily on testimonies by non-Armenian eyewitnesses and contemporaries of the Genocide. Many have portrayed the Genocide through the fate of survivors (often using the perspective of a woman or a child), or through emotionally charged romantic plots (often involving a romance between an Armenian woman and a Turk). Some have created fictional characters, while others have made historical figures into protagonists. Various works contain passing references to aspects of the Genocide (Armenian refugees, orphans, Turkish hatred of Armenians).

Among the mentioned authors are both relatively minor writers from various national literatures and prominent figures such as Giosuè Carducci, Ernests Birznieks-Upītis, John Galsworthy, John Cheever, Aldous Huxley, Fazil Iskander, Sam Lundwall, Lee Harwood, John Updike, Richard Kalinoski, Gonzalo Guarch, Yiorgos Moleskis. Also noteworthy are references to the massacres of Armenians in works by Turkish and Azerbaijani authors.

Key-words: Armenian Genocide, 20th-century world literature, 21st-century world literature, representation of the Genocide, image of the Armenian woman, prose, verse, drama.

НЕ ТОЛЬКО ФРАНЦ ВЕРФЕЛЬ: МАЛОИЗВЕСТНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ПИСАТЕЛЕЙ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

Արշի Бахчинян

Институт истории Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются малоизвестные произведения литератур 28 стран мира, которые полностью или частично затрагивают тему Геноцида армян. В неё включены все виды литературных произведений — поэзия, проза, драматургия — и почти все жанры: исторический, психологический, приключенческий, фантастический, ужасы, детская литература, что дает возможность познакомиться с проблемой самые разные слои читателей.

В статье не рассматриваются произведения авторов армянского происхождения, пишущих на иностранных языках (за исключением нескольких авторов с четвертью армянской крови).

По данной теме обширный фактический материал представлен в опубликованной в 1996 году энциклопедии “Армянский вопрос” (на армянском) и в монографиях, посвящённых отражению темы Геноцида в литературе отдельных стран. Поэтому в статье в основном представлены произведения, не упомянутые в указанных источниках, а также появившиеся после 1996 года – без претензии на исчерпывающий охват.

В центре внимания статьи – Геноцид армян 1915 года, однако также затрагиваются депортации и резня армян в Османской империи в 1894–1923 гг., а также резня армян в Баку (1905, 1918, 1988, 1990 гг.).

Иностранные авторы, писавшие о Геноциде армян, при работе над своими произведениями в основном опирались на источники на различных языках, главным образом — на свидетельства неармянских очевидцев и современников событий. Многие описывали Геноцид через судьбы выживших (часто – с точки зрения женщины или ребёнка), либо через трогательные любовные истории (часто – между армянкой и турком). Некоторые создавали вымышленные персонажи, другие делали героями исторических личностей. В ряде произведений кратко упоминаются различные реалии, связанные с Геноцидом (армянские беженцы, сироты, ненависть турок к армянам).

Среди упомянутых авторов – как малоизвестные представители национальных литератур, так и выдающиеся имена: Джозуэ Кардуччи, Эрнест Бирзниекус-Упитис, Джон Голсуорси, Джон Чивер, Олдос Хаксли, Фазиль Искандер, Сэм Лундвалл, Ли Харвуд, Джон Апдайк, Ричард Калиноски, Гонсало Гуарч, Йоргос Молескис. Примечательны также упоминания армянских погромов в произведениях турецких и азербайджанских писателей.

Ключевые слова: Геноцид армян, мировая литература XX века, мировая литература XXI века, отражение Геноцида, образ армянки, проза, стихотворная форма, драма.

REFERENCES

- Akhanli, Doğan, *Ահեղ դատաստանի դատավորները* [The Judges of the Last Judgment]. Yerevan: Noyan Tapan, 2017;
- Amirkhanyan, Mikhail Davidovich. *Русская художественная литература и геноцид армян* [Russian Fiction Literature and the Armenian Genocide]. Yerevan: Ayastan, 1988;
- «Տրապիզոնցի Անթառամ» [Antaram of Trebizond]. *Haratch*, 24 May 1930;
- Auron, Yair. *Անընդունելի անտարբերություն. սիոնիզմը և Հայոց ցեղասպանությունը* [The Unbearable Indifference: Zionism and the Armenian Genocide]. Yerevan: Amaras, 2013;
- Bakhchinyan, Artsvi. *Հայաստան-Սկանդինավիա. պատմամշակութային առնչություններ* [Armenia–Scandinavia: Historical and Cultural Connections]. Yerevan: State Museum of Literature and Art Press, 2003;
- Bakhchinyan, Artsvi. «Ահմեդ Մագդի Համմամ. ‘Իմ վեպը գրական մի ճիչ է ընդդեմ ոճրագործության’» [Ahmed Magdy Hammam: “My Novel is a Literary Cry Against Crime”]. *Azg*, 10 December 2021;
- Bardakjian, Laura. «Բանաստեղծություններ» [Poems]. *Sovetakan Hayastan* 2 (1982);
- Bates, Katharine Lee. «Արմենիա» [Armenia]. *Andin* 4 (2017);
- Cheever, John. *Բուլեթ պարկ* [Bullet Park]. Yerevan: Sovetakan grogh, 1985;
- Cuny Henri. *Մահ գոյություն չունի. Կոմիտաս* [Death Does Not Exist: Komitas]. Yerevan: Author’s Publication, 2023;
- Delarue-Mardrus, Lucie. «Հրայր» [Fervor]. *Azg*, 17 February 2023;
- Edwards, Emil. «Սիրանոյշը, հայուհին» [Siranoush, the Armenian Woman]. *Hairenik*, 4 January 1925;
- Emin Gevorg. *Գիրք թարգմանությանց* [The Book of Translations]. Yerevan: Sovetakan grogh, 1984;
- Galsworthy, John. *Ասք Ֆորսայթների մասին* [The Forsyte Saga]. vol. 2-3. Yerevan: Hayastan, 1977;
- Gasparyan, David V. «Ցեղասպանության արտացոլումը գեղարվեստական գրականության մեջ» [Reflection of the Genocide in Fiction]. *Ts’eghaspanagitakan handes* 10 (1), 2022;
- Gębarski Bohdan. *Մահվան դատապարտվածները* [The Condemned to Death]. Yerevan: Nairi, 1992;
- Gevorgyan, Arshak. «Հայոց ցեղասպանության արտացոլումը Ահարոն Ռեուվենիի «Մինչև Երուսաղեմ» եռագրությունում» [The Reflection of the Armenian Genocide in Aharon Reuveni’s Trilogy “Until Jerusalem”]. *Arevelagitutyan harcer* 9 (2015);

Grigoryan, Ashot. «Էռնեստ Բիրզնիեկս-Ուպիտիսը 1905 թ. Բաքվի և շրջակայքի հայոց ջարդերի մասին» [Ernests Birzniesks-Upitis on the 1905 Massacres of Armenians in Baku and Environs, online article]. <http://art-collage.com/post/%D4%B7%D5%BC%D5%B6%D5%A5%D5%BD%D5%BF-%D4%B2%D5%AB%D6%80%D5%A6%D5%B6%D5%AB%D5%A5%D5%AF%D5%BD-%D5%88%D6%82%D5%BA%D5%AB%D5%BF%D5%AB%D5%BD%D5%A8-1905-%D5%A9.-%D4%B2%D5%A1%D6%84%D5%BE%D5%AB-%D6%87-%D5%B7%D6%80%D5%BB%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B5%D6%84%D5%AB-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%81-%D5%BB%D5%A1-%D6%80%D5%A4%D5%A5%D6%80%D5%AB-%D5%B4%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D5%B6;>

Harutyunyan, Sona. *Հայոց ցեղասպանության թեման իտալական գրականության մեջ* [The Theme of the Armenian Genocide in Italian Literature]. Yerevan: Yerevan State University Press, 2015;

Henri-Bordeaux Paul, «Տրապիզոնցի Անթառամ» [Antaram of Trebizond]. *Houssaber*, 9 August–6 December 1930;

Hovhannisyan, Astghik. «Հայոց ցեղասպանությունը 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարասկզբի ճապոնական մամուլում» [The Armenian Genocide in the Japanese Press of the Late 19th and Early 20th Centuries]. *Azg*, 23 April 2021;

Iskander, Fazil. *Сандро из Чегема* [Sandro of Chegem]. Moscow: Sovetski' pisatel', 1991;

Kikodze, Archil. *Մոդեռն տապանաքարին* [The Lizard on the Tombstone]. Yerevan: Vernatun Media, 2024;

Laxness, Halldór. *Лилия* [Lily]. Moscow: Biblioteka “Ogonek,” 1955;

Limonov, Eduard. “Это я – Эдичка” [It's Me—Edichka]. *Kovcheg* 1–2 (1978);

Makaryan, Albert A., Safaryan, Liana A. «Տխուր հայր: Հատվածներ Էլիաս Կանետիի ինքնակենսագրական հիշողությունից» [The Sad Armenian: Excerpts from Elias Canetti's Autobiographical Memories]. *Vem* 2 (2011);

Malumyan, Tigran. *Հայոց Մեծ եղեռնը ամերիկյան գրականության մեջ* [The Armenian Genocide in American Literature]. Dissertation, Yerevan State University, 2005;

Mangelsen Jochen, *Օֆելյայի երկար ուղևորությունը դեպի Բեռլին* [Ophelia's Long Journey to Berlin]. Yerevan: Hayastan, 2003;

Matossian, Vartan. *Թէ ինչպէս Դ. Վարուժանի որդին հասաւ... Սպանիա* [How D. Varujan's Son Reached... Spain]. *Haratch*, 10 February 1998;

Matossian, Vartan. *Գրական-քանասիրական ուսումնասիրություններ* [Literary and Philological Studies]. Antelias, Publishing House of the Catholicosate of the Great House of Cilicia, 2009;

Madden, Martine. *Անուշ. արգելված սիրտ պատմություն* [Anoush: A Forbidden Love Story]. Yerevan: Gitank, 2016;

Mavridis Omiros, *Ազնիվ. Հայաստանից արմատախիլ արվածը Հունաստանում* [Azniv: Uprooted from Armenia, in Greece]. Yerevan: Graber, 2012;

Melkonyan, Ruben. *Հայոց ցեղասպանության թեման արդի թուրքական գրականության մեջ* [The Theme of the Armenian Genocide in Contemporary Turkish Literature]. Yerevan: VMV-Print, 2010;

Melkonyan, Ruben; Poghosyan, Naira. «Հայոց ցեղասպանության թեման ժամանակակից թուրք գրականության մեջ. համառոտ ակնարկ», *Անցյալի ապագան* [“The Theme of the Armenian Genocide in Contemporary Turkish Literature: A Brief Overview” in *The Future of the Past*]. Yerevan: Yerevan State University Press, 2015;

Mezeiyek, Fawaz. «Հայկական հարսանիքը» [The Armenian Wedding]. *Kamar* 6 (2008);

Minasyan, Mihran. «Հայոց ցեղասպանութեան թեման արաբական գրականութեան մեջ», *Հայոց ցեղասպանություն–100. Ճանաչումից՝ հատուցում. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր* [“The Theme of the Armenian Genocide in Arabic Literature,” in *Armenian Genocide–100: From Recognition to Reparation*. Proceedings of the International Conference]. Yerevan: Gitutyun, 2016;

Mughdusyan, Mariam. «Հայոց ցեղասպանության թեման իսպանական արձակում», [The Theme of the Armenian Genocide in Spanish Prose]. *Անցյալի ապագան* [The Future of the Past]. Yerevan: Yerevan State University Press, 2015;

Otian, Yervand. *Թիւ 17 խաֆիէն* [Spy No. 17]. Yerevan: Literature and Art Museum Press, 2000.

Փառքի ճամբան [Path of Glory]. *Ardzaganq Parisi*, 25.11.1917;

Petkevičaitė-Bitė, Gabrielė. «Տիգրան Երկաթ. արդարության հավատացյալը» [Dikran Yergat: A Believer in Justice]. *Andin* 4 (2017);

Shnaps, Charles H. *Արշակը, փոքրիկ հայը* [Arshak, the Little Armenian]. *Grakan tert*, 23 April 2021;

Sharuryan, Haykanush A. «Հայոց եղեռնապատումը ամերիկացի գրողների երկերում» [Depictions of the Armenian Genocide in American Authors' Works]. *Vem* 2 (2015);

Šimić-Tonin, Nikola. «Ճշմարտության ձեռքերը» [The Hands of Truth]. *GeghArm* 63 (2019);

Surenyan Karpis. *Ճիշտը կյանքն է* [Life itself is the Truth]. Yerevan: Amrots grup, 2001;

Van Dyke, Henry. «Գութ Հայաստանին» [Mercy for Armenia]. *Mshak*, 11 February 1917;

Գիտե՞ս երկիրն այս. բանաստեղծություններ [Do You Know This Country? Poems]. Yerevan: Hayastan, 1970;

«Իտալացի հայասեր բանաստեղծ մը» [An Italian Armenophile Poet]. *Baika*, 27 February 1931;

Հայկական հարց հանրագիտարան [Encyclopedia of the Armenian Question]. Yerevan: Armenian Encyclopedia, 1996.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Արծվի Բախչինյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ գաղթավայրեր և Սփյուռք, մշակույթի պատմություն, հայագգի ականավոր գործիչներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ artsvi@yahoo.com

Artsvi Bakhchinyan, PhD in Philology, Senior Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia.

Research fields – history of Armenian communities and Diaspora, history of art, eminent figures of Armenian origin.

E-mail: artsvi@yahoo.com

Арцви Бахчинян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института истории Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований: история армянских общин и диаспоры, история искусства, знаменитые деятели армянского происхождения.

Эл. почта: artsvi@yahoo.com